

Čedomir MARKOVIĆ*

KULTURNA I POPULACIONA PROŽIMANJA U PRAISTORIJI CRNE GORE

Sažetak: Na osnovu rezultata obavljenih arheoloških istraživanja, kulturna i populaciona prožimanja na teritorije Crne Gore moguće je pratiti kroz čitavu epohu praistorije, od srednjeg paleolita, pa do rimske dominacije. Srednji paleolit po svojim osnovnim karakteristikama podsjeća na zapadnoevropski srednji paleolit, dok mlađi paleolit nalazi sličnosti s mlađim paleolitom sjeverne Grčke, Slovenije, Hrvatske i Bosne.

Kulturna i populaciona prožimanja zapažaju se i kod mezolita, koji pokazuje sličnosti s mezolitskim kulturama jugozapadne i zapadne Evrope i sjeverne Afrike.

Kulturne veze i populaciona prožimanja tokom neolita Crne Gore ostvaruju se sa zajednicama iz kruga impresso — cardium kulture, sa zajednicama s Apeninskog poluostrva, sa šireg mediteranskog područja, kao i sa zajednicama centralnog Balkana.

Smjenu neolitskih kultura s kulturama nove epohe — eneolita, izazvanu velikim i čestim etničkim pomjeranjima na širem području Karpatskog basena i sjevernog Balkana, moguće je pratiti i na području Crne Gore, gdje se zapažaju snažna kulturna i populaciona prožimanja, uz prisustvo novih populacija.

Zahvaljujući kulturnim i populacionim prožimanjima, tokom bronzanog doba javljaju se određene specifičnosti obilježene sličnim ili istovjetnim manifestacijama materijalne i duhovne kulture, koje ih približavaju susjednim oblastima, srednjem i južnom Jadranu, udaljenom Mediteranu, zapadnoj Hercegovini, Podrinju i Podunavlju, odnosno centralnom Balkanu.

Pri kraju poznog bronzanog doba dolazi do intenzivnijeg pomjeranja stanovništva, da bi se početkom gvozdenog doba na prostoru od jugoistočne Bosne i jugozapadne Srbije, pa do srednje Albanije, zahvatajući i Crnu Goru, formirala jedna veća etnička zajednica obilježena sličnim ili istovjetnim manifestacijama materijalne i duhovne kulture, poznata pod zajedničkim imenom Iliri. Uspostavljanjem kulturnih veza s bližim i daljim područjima, s kontinentalnim regijama Balkanskog poluostrva, srednjim Podunavljem, Grčkom i Apeninskim poluostrvom, Crna Gora tokom starijeg gvozdenog doba predstavlja samo dio velike i organizovane zajednice sa sličnim kulturnim manifestacijama.

Tokom mlađeg gvozdenog doba Iliri stvaraju najznačajniju društvenopolitičku organizaciju — Ilirsku državu, kada uticaji sa strane postaju intenzivniji. Uglavnom dopiru iz Grčke i njenih kolonija, što ostavlja duboke tragove u kulturi mlađeg

---

* Dr Čedomir Marković, Cetinje

gvođenog doba, mijenjajući iz osnova njen karakter, što će posebno biti izraženo u kasnijim periodima tokom rimske dominacije.

Ključne riječi: prožimanja, paleolit, pleistocen, glacijacija, musterijen, mezolit, stratum, neolit, eneolit, nadgrobne humke-tumuli, Indoevropljani, bronzano doba, nakit, gvozdено doba, Iliri, Ilirska država, helenizacija, utvrđeni gradovi

U pokušaju da se pronikne u dublju analizu kulturnih i populacionih prožimanja koja su se tokom praistorije odvijala na prostoru Crne Gore, treba odmah naglasiti da smo suočeni s relativno skromnim mogućnostima, budući da ozbiljniji pristup u rješavanju ovih problema uglavnom počiva na rezultatima obavljenih arheoloških istraživanja, koja su u Crnoj Gori još uvijek skromnog obima. Ova i ovakva činjenica upravo potencira suočavanje s većim brojem pitanja koja u proučavanju kulturnih i populacionih prožimanja tokom praistorije Crne Gore traže odgovore. Kako, međutim, odgovori na brojna pitanja treba da počivaju na relevantnim podacima, mogućnosti da se ponude odgovarajuća rješenja sasvim su skromna jer ona, kako je rečeno, zavise od rezultata obavljenih arheoloških istraživanja, koja u ovom trenutku još uvijek nijesu dovoljna da se pronikne u sve faze ovih zanimljivih i nadasve značajnih procesa. S tim u vezi, valja naglasiti da među brojnim pitanjima koja traže odgovore, nekoliko zavređuje posebnu pažnju. To je na prvom mjestu odgovor na pitanje kada su, odnosno u kom su periodu praistorije naseljeni određeni prostori Crne Gore; zatim odgovor na pitanje o kojim zajednicama je riječ i, konačno, odakle su te zajednice pristigle na ove prostore. Nažalost, definitivnog odgovora, zasnovanog na čvrstim dokazima, još uvijek nema, mada se analizama pojedinih elemenata materijalne kulture pokušava doći do koliko-toliko prihvatljivog rješenja, koje uglavnom počiva na uočenim sličnostima pojedinih oblika materijalne kulture, sadržanih u slojevima praistorijskih nalazišta Crne Gore, s oblicima materijalne kulture iz praistorijskih nalazištasa bližih i daljih prostora Evrope, Azije i Afrike. No i pored činjenice da je riječ o skromnom obimu dosadašnjih arheoloških istraživanja praistorijskih lokaliteta, dobijeni rezultati ipak omogućavaju da se s više ili manje pouzdanosti mogu sagledati kulturna i populaciona prožimanja koja su se tokom praistorije odvijala na prostoru Crne Gore, počev od starijeg kamenog doba — paleolita, pa preko mezolita, neolita, eneolita, bronzanog i gvođenog doba, sve do rimske dominacije. U sklopu navedenog, potrebno je još jednom naglasiti da relativno skromni podaci prikupljeni s obavljenih istraživanja jednog broja praistorijskih lokaliteta ne omogućavaju da se pronikne u sve vidove kulturnih i populacionih prožimanja koja su se

tokom pojedinih faza praistorije, ovog posebno dugog perioda u razvoju ljudskog društva, događala na tlu Crne Gore, tako da će jedan broj pitanja i dalje ostati bez pravog odgovora.

Stoga nije teško zaključiti da će ovaj rad biti još jedan pokušaj da se s aspekta sadašnjeg nivoa arheološke istraženosti sagledaju ova, posebno značajna dešavanja u praistoriji Crne Gore. Pri tome nije bez značaja dodati i činjenicu da bez obzira na skroman obim dosadašnjih istraživanja, dobijeni rezultati ipak pokazuju da su ovi procesi, koji su se odvijali između pojedinih kultura, kako sa samog prostora Crne Gore, tako i između kultura s bližih i daljih područja Evrope i jugozapadne Azije, inicirali smjene postojećih i nastanke novih kultura, uz česta učešća novih populacija, a što je od posebnog značaja za utvrđivanje njihove geneze i razvoja.

Više puta je konstatovano da su osobena geomorfologija Crne Gore i povoljni klimatski uslovi, koji su vladali tokom zadnjeg međuledenog i ledenog doba, omogućili da se prve ljudske zajednice nastane na prostore Crne Gore, moguće na kraju starijeg paleolita, ali zasigurno na samom početku srednjeg, i da kontinuirano nastave svoj razvoj kroz čitav srednji i mlađi paleolit, da bi preko epohe srednjeg kamenog doba — mezolita, u kome započinje proces postepenog preobraćanja čovjeka isključivog lovca i skupljača gotovih plodova u čovjeka zemljoradnika i stočara — zakoračile u mlađe kameno doba, odnosno neolit, a zatim preko bakarnog — eneolita, u bronzano i gvozdeno doba, kojim se i završava period praistorije.

Prikupljena arheološka građa iz istraženih praistorijskih lokaliteta, na prvom mjestu pećinskih staništa i naselja formiranih pod otvorenim nebom, ali i jednog broja nekropola i nadgrobnih humki, pruža osnovne podatke za sagledavanje osnovnog karaktera praistorijskih kultura koje su nastajale i razvijale se na tlu Crne Gore, ali koje su i nestajale s istoga tla, kao i za sagledavanje svih onih bitnih promjena kroz koje je čovjek u ovom dugom periodu prolazio, njegovih osnovnih preokupacija i, posebno, ostvarenih kontakata s drugim ljudskim zajednicama, nastanjenim na bližim ili daljim područjima, i njihovih međusobnih uticaja. I upravo iz uočenih kulturnih i populacionih prožimanja, koja su se odvijala između pojedinih kultura, kako onih sa samog prostora Crne Gore, tako i onih s prostora Crne Gore i kultura s bližih i daljih područja Evrope i jugozapadne Azije, moguće je zaključiti da su ovi međusobni kontakti uticali na izmjenu karaktera postojećih kultura, kao i na smjene postojećih i nastanak novih kultura, uz česta učešća novih populacija.

Već je rečeno da arheološka građa prikupljena tokom proteklog perioda, iako skromna, ipak omogućava da se do izvjesnog nivoa mogu sagledati kulturna i populaciona prožimanja tokom praistorije, počev od starijeg kamenog

doba — paleolita, pa sve do rimske dominacije. Tako, za sagledavanje kulturnih i populacionih prožimanja koja su se tokom paleolita odvijala na prostoru Crne Gore osnovne podatke pruža jedan broj otkrivenih lokaliteta koji sadrže nalaze iz ovog perioda. Uglavnom je riječ o pećinskim staništima, sondažno ili sistematski istraživanim, od kojih se pojedina još uvijek istražuju. Iako je njihov broj relativno skroman, antropogeni slojevi formirani u ovim staništima ipak omogućavaju da se relativno pouzdano mogu sagledati sve one krupne promjene kroz koje je čovjek u ovom dugom vremenskom razdoblju prolazio, počev od njegovih osnovnih preokupacija pa do karakteristika materijalne kulture, kao i da se, tamo gdje je to moguće, naznače kulturna i populaciona prožimanja. Istina, kada je riječ o kulturnim i populacionim prožimanjima, njihovo detaljnije sagledavanje u okviru ove izuzetno duge etape u razvoju ljudskoga društva otežano je činjenicom da je materijalna kultura iz istraženih lokaliteta, koja u osnovi pripada jadransko-mediteranskoj regiji, obilježena kontinuiranim razvojem koji počiva na autohtonoj osnovi, što otežava i ograničava nalaženje paralela koje se posebno odnose na tehnike izrade i na oblike kremenih artefakata.

Smjene hladne, oštre klime s toplim periodima tokom pleistocena morale su uticati na život paleolitskog čovjeka koji je bio prisiljen da se prilagođava ovim promjenama i da pribjegava postepenim migracijama u potrazi za onim prostorima koji su mu pružali povoljnije uslove za egzistenciju. Potraga za povoljnijim uslovima najčešće je bila uslovljena uticajem klimatskih promjena na životinjski svijet, koji je takođe bio prisiljen na polagane migracije u potrazi za povoljnijim uslovima za svoj opstanak i razvoj. U kontekstu navedenog, paleolitski čovjek, čija je egzistencija zavisila od određenih lovnih vrsta životinja i jestivih plodova, bio je primoran da se kreće prateći migracije biljnog i posebno životinjskog svijeta, pa je zato danas teško utvrditi iz kog su pravca pristigli prvi stanovnici Crne Gore. Izvjesno je da je to učinjeno u vrijeme trećeg ledenog doba, odnosno glacijacije Ris, kada je jedna manja zajednica paleolitskih lovaca pristigla na tlo današnje Crne Gore, da bi u potkapini poznatoj kao Crvena stijena, koja se nalazi iznad rijeke Trebišnjice, kod sela Petrovića, nadomak Nikšića, našla pogodan prirodni zaklon za svoje stanište. Povoljni uslovi koje je pružala sama potkapina i okolina bogata upravo onim životinjskim vrstama koje su igrale osnovnu ulogu u čovjekovoj egzistenciji, usloveli su izuzetno dug i kontinuirani život u ovom staništu. Nešto kasnije pristigle su i druge zajednice lovaca, koje su takođe za svoja staništa birale prirodne zaklone — pećine, okapine i potkapine, smještene najčešće u relativno bezbjednim riječnim dolinama ili u krečnjačkim masivima iznad rijeka, izbjegavajući otvorene i nedovoljno zaštićene prostore, o čemu govore otkrivena paleolitska staništa na tlu

Crne Gore — pomenuta Crvena stijena, zatim Mališina stijena, Medena stijena, Bioče, Trebački krš, Trlica, Dvojna pećina i Vrbička pećina. Pobrojana paleolitska staništa uglavnom su locirana u kontinentalnim djelovima, dok u primorskom pojasu još uvijek nije otkriven nijedan paleolitski lokalitet. Istina, tokom obavljenih arheoloških rekognosciranja određenih područja Crne Gore u kontinentalnim djelovima je uočen veći broj prirodnih zaklona — pećina, potkapina i okapina kao potencijalnih paleolitskih lokaliteta, dok su na Primorju, u južnim djelovima, uočene određene geološke karakteristike koje, takođe, mogu da sugerišu da i na ovom prostoru postoje paleolitska nalazišta.¹

Za sagledavanje kulturnih i populacionih prožimanja u paleolitu Crne Gore posebno su značajna pećinska staništa — Crvena stijena, Mališina stijena, Medena stijena, Bioče i Trebački krš, čiji slojevi pripadaju srednjem i mlađem paleolitu. Među navedenim lokalitetima, zbog svojih specifičnosti i bogatstva materijalnim ostacima, odavno je u arheološkoj nauci Crne Gore i šire izdvojena potkapina Crvena stijena, koja se danas uzima i kao reprezent razvoja paleolitskih i mezolitskih kultura centralnog Balkana.

Potkapina Crvena stijena leži visoko iznad lijeve obale rijeke Trebišnjice, danas Bilećkog jezera, u ataru sela Petrovići, nedaleko od Nikšića, na samoj granici Crne Gore i Hercegovine. U istraživanjima ovog izuzetnog lokaliteta, koja se od 1954. godine, kada su započeta, s dužim i kraćim prekidima odvijaju i danas, otkriven je kulturni depozit debljine 20,30 m, u kome je konstatovan 31 kulturni sloj s brojnim ostacima iz srednjeg i mlađeg paleolita, ali i iz mezolita, neolita i početaka metalnog doba. Značajno je napomenuti da je u okviru istraživanja obavljen i niz posebnih analiza, kao što je analiza faune, analiza makrobotaničkih ostataka, analiza sirovina i sedimenata i analiza radioaktivnog ugljenika 14. Tako je, između ostalog, analizom radioaktivnog ugljenika 14 iz sloja XII, koji pripada kraju srednjeg paleolita, dobijen datum od 40.777 ± 900 BP.²

U stratigrafski raščlanjenom kulturnom depozitu Crvene stijene konstatovano je da slojevi XXXI–XII pripadaju srednjem paleolitu, slojevi XI–V mlađem ili gornjem paleolitu, sloj IV mezolitu, slojevi III i II neolitu, dok završni sloj I pripada ranom bronzanom dobu. Pri tome je potrebno ukazati i na činjenicu da su raniji istraživači Crvene stijene, na osnovu karakteristika kremenih artefakata, slojeve XXXI–XXIX opredijelili u fazu koja prethodi srednjem paleolitu, nazvanu predmusterijen, da su slojeve XXVIII–XXV, koji sadrže

¹ O istraživanjima paleolita na tlu Crne Gore s rezultatima rekognosciranja vidi: Baković, M. 2012, str. 9–17; Mihailović, D. 2014, str. 9–14.

² Mihailović, D. 2014, str. 11.

elemente i starijeg i srednjeg paleolita opredijelili u fazu nazvanu protomusterijen, na koju je nadograđen srednji paleolit, odnosno musterijen, čiji je nosilac neandertalac, poznat i kao *homo sapiens*, kome pripadaju slojevi XXIV–XI, čija ukupna debljina u depozitu iznosi oko 8 metara. Istovremeno je konstatovano da je taloženje slojeva iz srednjeg paleolita u Crvenoj stijeni teklo kontinuirano, što je pružilo realnu mogućnost za praćenje dugotrajnog toka razvoja ove faze, iz čega je uslijedio zaključak da se musterijen Crvene stijene može prihvatiti i kao osnova za upoznavanje razvoja srednjeg paleolita i u široj regiji zapadnog Balkana.³

Međutim, sudeći po kasnijoj, detaljnijoj analizi tehnika izrade i oblika kamenih artefakata, srednjem paleolitu bi u osnovi pripadalo svih dvadeset slojeva, odnosno slojevi XXXI–XII, čija je debljina veća od 10 m, dok bi mlađem ili gornjem paleolitu pripadali slojevi XI–V.⁴

Budući da su u literaturi detaljno opisani sadržaji svih paleolitskih slojeva Crvene stijene, kao i tehnike izrade i oblici kamenih artefakata, čini se uputnim da se na ovom mjestu samo navede činjenica da kamena industrija iz slojeva XXXI–XXIV ovog nalazišta zauzima posebno mjesto u okviru srednjeg paleolita. Nju odlikuje jedna specifična tehnika izrade i oblici kamenih alatki koji nemaju paralela u bližem okruženju, zbog čega je čitav taj kompleks, kada je riječ o razvoju srednjeg paleolita, nazvan „musterijen tipa Crvena stijena”.

Kraj srednjeg paleolita Crvene stijene obilježen je slojevima XII i XI, u kojima je zapaženo osiromašenje izrade kamenog oruđa. Obrušavanja s kamenog stropa potkapine i nanošenje debelog sloja pepela prouzrokovano erupcijom nekog vulkana, prekinuli su za određeno vrijeme život u Crvenoj stijeni, primoravši nosioce srednjeg paleolita da stanište trajno napuste. Prekid do ponovnog naseljavanja očito je bio dug jer novi mlađepaleolitski stanovnici u svojim osnovnim karakteristikama ne pokazuju nikakve elemente koji bi ih genetski povezivali sa starijim stanovnicima, nosiocima kulture srednjeg paleolita, odnosno neandertalcima. Na ovu konstataciju posebno ukazuje korišćenje nove sirovine za izradu alatki, što govori da je i na ovom planu u potpunosti došlo do prekida s ranijom tradicijom. Ponovno naseljavanje Crvene stijene izvršile su one zajednice koje su već zašle u razdoblje mlađeg, odnosno gornjeg paleolita, jer ne postoji faza koja bi neposredno povezivala kraj srednjeg i početak mlađeg paleolita, već je riječ o kasnijoj fazi mlađeg paleolita, o tzv. kasnom epigravetijenu (*epigravettien*), s karakterističnim oblicima kremenih alatki, koji u Crvenoj stijeni predstavljaju slojevi IX i VIII.

³ O Crvenoj stijeni vidi: Grupa autora, 1975. (s literaturom).

⁴ Mihailović, D. 2014, str. 58.

Pored Crvene stijene, podatke za sagledavanje razvoja paleolita na tlu Crne Gore pružila su i druga, ranije pomenuta nalazišta, među kojima se svojim sadržajima izdvajaju potkapine Mališina stijena i Medena stijena u kanjonu rijeke Čehotine, potkapina Bioče u kanjonu rijeke Morače i Trebački krš na ivici Limske doline.

Mališina stijena predstavlja relativno prostranu potkapinu koja je bočnom erozijom rijeke Čehotine formirana u njenoj lijevoj obali. U istraživanjima obavljenim 1980–1984. i 1986–1987. godine, u dvije otvorene sonde uslovno nazvane južna i zapadna, konstatovani su slojevi koji su sadržavali artefakte iz srednjeg i kasnog gornjeg paleolita, izrađene od sirovina iz obližnjih ležišta u kanjonu Čehotine. U otvorenim sondama uočene su razlike u stratigrafiji, budući da je u južnoj sondi izdvojeno 16 horizonata stanovanja, a u zapadnoj 10. Prekid istraživanja onemogućio je sinhronizaciju slojeva, tako da ne postoji jedinstvena slika vertikalne stratigrafije. Naznačene su samo osnovne razvojne faze, odnosno saopšten je opšti zaključak da je nastanjivanje Mališine stijene započelo kulturama srednjeg paleolita, odnosno musterijena i da je kontinuirano nastavljeno kroz kulture mlađeg paleolita.⁵

Druga potkapina, nazvana Medena stijena, nalazi se oko kilometar uzvodno od Mališine stijene, smještena na desnoj obali rijeke Čehotine. Iskopavanja su obavljena 1983–1986. godine. U vertikalnoj stratigrafiji nataloženog kulturnog depozita, čija je debljina na pojedinim mjestima dostizala i 4,50 m, konstatovano je 10 slojeva od kojih su slojevi X–V pripadali mlađem paleolitu, sloj IV mezolitu, sloj III eneolitu, sloj II ranom bronzanom dobu, dok je površinski sloj I bio recentan, bez tragova ranijih kultura.⁶

Potkapina Bioče nalazi se u donjem dijelu kanjona Morače, smještena u podnožju brda Gradina, na lijevoj obali rijeke, u blizini sela Bioča. U iskopavanjima koja su otpočela 1986. godine i koja su se s dužim prekidima odvijala u nekoliko kampanja između 1988. i 2011. godine otkriven je kulturni depozit debljine 2,70 m u kome je pronađen izuzetno veliki broj artefakata načinjenih od rožnaca i krečnjačkog oblutka.⁷ Kamena industrija potkapine Bioče u cjelini pripada srednjem paleolitu, čija tehnika obrade i oblici, uopšteno gledajući, odaju utisak jednoličnosti.⁸

Paleolitsko nalazište Trebački krš nalazi se na ivici Limske doline, s lijeve strane rijeke Lima, u blizini sela Trepče, na oko 8 km južno od Berana, smješteno

⁵ Radovanović, I. 1986, str. 63–75.

⁶ Mihailović, D. 1996, str. 9–60.

⁷ Đuričić, Lj. 1997, str. 59–70.

⁸ Derevjanko, A. P. i dr. 2012, str. 33–43.

visoko u brdu zvanom Trebački krš. U istraživanjima obavljenim tokom 1987. i 1989. godine otkriven je relativno tanak kulturni depozit u kome su konstatovana tri sloja, od kojih su dva sadržavala kamene artefakte, dok je treći bio bez nalaza. Osnovna tipologija materijala i uočen visok stepen sličnosti među kamenim artefaktima iz oba sloja dozvolili su da se kulturni depozit Trebačkog krša opredijeli u kasni paleolit, u tzv. epigravetijen (*epigravettien*).⁹

Kada je riječ o kulturnim i populacionim prožimanjima tokom paleolita na tlu Crne Gore, potrebno je ukazati na činjenicu da su tehnike izrade i oblici kamenih artefakata uglavnom uslovljeni lokalnim faktorima, tako da su uočljive sličnosti ili razlike u kamenim industrijama između pojedinih nalazišta s bližih ili daljih područja, upravo rezultat sličnih ili različitih lokalnih uticaja. Međutim, uočene sličnosti u kamenim industrijama između pojedinih paleolitskih staništa, nezavisno od lokalnih faktora, ipak dozvoljavaju da se može zaključiti da je tokom paleolita dolazilo do određenih međusobnih kontakta članova paleolitskih zajednica, koji su u određenim periodima bili primorani da privremeno napuštaju svoja staništa u potrazi za hranom, ali bez trajnijeg nastanjivanja. Otuda se kod pojedinih paleolitskih nalazišta na prostoru Crne Gore mogu uočiti određene sličnosti s pojedinim paleolitskim kulturama s bližih i daljih prostora, kao i sličnosti između paleolitskih stanica sa samog prostora Crne Gore. Sličnosti između pojedinih tehnika izrade i oblika artefakata s nalazišta Crne Gore i nalazišta s bližih ili udaljenih krajeva mogu se, pored srednjeg, zapaziti i kod mlađeg paleolita.

Pored činjenice da je razvoj srednjeg paleolita Crvene stijene tekao pod uticajem lokalnih faktora, ipak se može zapaziti da on u svojim starijim fazama, po svojim osnovnim karakteristikama, u određenoj mjeri podsjeća na zapadnoevropski srednji paleolit, na tzv. mikokijen (*micoquien*) i tajasijen (*tayasien*) kulturu južne Francuske.¹⁰ Pojedini karakteristični oblici kremenih alatki iz srednjeg paleolita Crvene stijene, kao što su, primjera radi, stugalice, javljaju se i na paleolitskim nalazištima u Mađarskoj i Francuskoj.¹¹ Posebno je značajna uočena srodnost s nalazištima srednjeg paleolita na Apeninskom poluostrvu, s tamošnjom fazom pontinijena (*pontinien*), na šta ukazuje prisustvo šiljaka trougaonog presjeka, koji su inače poznati i u Krapini u Hrvatskoj, iz njenog najdubljeg horizonta označenog kao kompleks II.¹²

⁹ Đuričić, Lj. 1996, str. 75–102.

¹⁰ Basler, Đ. 1979, str. 387.

¹¹ Isti, str. 394.

¹² Isti, str. 395.

Sličnosti pojedinih oblika alatki mogu se naći i među alatkama s nalazišta sa samog prostora Crne Gore. Tako se sličnosti u pojedinim oblicima alatki iz potkapine Bioče, izrađenih od rožnaca, kod kojih se prilikom obrade često zadržavala „kora”, ali i od sitno zrnastog krečnjačkog oblutka, u tehnici poznatoj kao *levaloa* — mogu naći kod alatki iz musterijenskih slojeva Crvene stijene.¹³

Artefakti s pojedinih nalazišta Crne Gore, koji potiču iz slojeva koji pripadaju mlađem paleolitu, takođe mogu naći određene sličnosti s alatkama iz nalazišta s bližih, ali i s udaljenih krajeva. Pri tome je potrebno naglasiti da je u slojevima mlađeg paleolita, zastupljenog u Crvenoj stijeni, Mališinoj stijeni, Medenoj stijeni i Trebačkom kršu, konstatovano prisustvo kremenih alatki koje pripadaju tzv. finalnom gravetijenu (*gravettien*) i tardigravetijenu (*tardigravettien*). Izgleda da se razvoj mlađeg paleolita Crvene stijene odvijao u specifičnim uslovima, ponekad čvrsto vezan za mlađi paleolit južne Italije, s kojim su veze mogle biti uspostavljene u onim stadijalnim razdobljima kada je nivo Jadranskog mora bio toliko nizak da je omogućavao uspostavljanje neposrednih kontakta paleolitskih zajednica koje su u to vrijeme nastanjivale kako istočnu, tako i zapadnu obalu Jadrana. Tako, tipične kremene alatke iz starijih slojeva mlađeg paleolita Crvene stijene, ili uslovno nazvanog epigravetijenskog horizonta, najbliže paralele nalaze u nekim paleolitskim nalazištima u Apuliji, koja su opredijeljena u vremenski raspon od oko 22.000 do 10.000 godina prije nove ere, ali i u bližem okruženju, kao što je najgornji sloj paleolitskog nalazišta Badanj kod Stoca u Bosni.¹⁴ Pri tome je zanimljivo da mlađi paleolit Crvene stijene iz mlađih slojeva, odnosno iz slojeva VII do V, nije moguće paralelisati s nekom istovremenom kulturom iz susjednih oblasti i, po svemu sudeći, izostale su i veze s Apulijom jer je u ovo vrijeme nivo mora narastao, što je onemogućilo uspostavljanje direktnih kontakata.

Određeni kulturni kontakti u okviru mlađeg paleolita mogu se zapaziti i kod ostalih paleolitskih nalazišta Crne Gore — Mališine stijene, Medene stijene i Trebačkog krša. Tako se kременa industrija iz najmlađeg kompleksa Mališine stijene može dovesti u vezu s nalazima s prostora sjeverne Grčke, posebno iz sloja IX potkapine Asprokaliko, iz faza II i III pećina Frankti, Kastrica i Seidi, ali i s nalazištima u Hrvatskoj i Sloveniji — Šandalja IIc, Betalov spodmol 6, Parska golobina, Špehovka 2, Jama u Lazi, Ovčja jama 3 i 4 i ranije pomenuti Badanj kod Stoca u Bosni, kao i s materijalom iz sloja X Crvene stijene.¹⁵

¹³ Đuričić, Lj. 1997, str. 59–69.

¹⁴ Basler, Đ. 1979, str. 400.

¹⁵ Radovanović, I. 1986, str. 74.

Litička industrija zadnje faze u razvoju mlađeg paleolita Medene stijene, koju reprezentuju nalazi iz slojeva VII do V odgovara finalnom epigravetijenu, koji je potvrđen kod većeg broja nalazišta u jugoistočnoj Evropi, na prvom mjestu kod gornjih slojeva pomenutog Badnja kod Stoca, sloja 5 Asprokalika i litičke faze IV–VI pećine Frankti u Grčkoj, ali i s materijalom iz sloja VIII Crvene stijene i sloja 2 Mališine stijene. I kod materijala iz sloja VIII Medene stijene, iz tzv. međufaze, neke sličnosti se mogu zapaziti s materijalom iz sloja IX Crvene stijene.¹⁶

I, konačno, nalazište Trebački krš s dva kulturna sloja, od kojih je sloj I podijeljen na dvije faze, na fazu Ia i fazu Ib, prema oblicima kremenih alatki opredijeljen je u epigravetijen bez vidljivih razlika u oblicima alatki. Na osnovu paleontološke analize može se zaključiti da je sloj II formiran u pleistocenu, a sloj I u ranom holocenu. Izvjestan broj kremenih alatki tehnikom i formom podsjeća na nalaze iz slojeva VIII–IV Medene stijene, koji su opredijeljeni u kasni epigravetijen i mezolit. Određene paralele mogu se uspostaviti i s Mališinom stijenom, kao i s epigravetijenskom industrijom iz slojeva IX–V Crvene stijene.¹⁷

Na osnovu izrečenog, kada je riječ o porijeklu srednjeg paleolita u Crnoj Gori, još uvijek ne postoje pouzdani podaci koji bi razriješili ovu dilemu. Zasad stoji činjenica da je nastanjivanje određenih područja Crne Gore izvršeno u samim počecima srednjeg paleolita, mada nije isključena mogućnost da se to desilo i ranije, o čemu govori, zasad samo paleontološko nalazište Trlica kod Pljevalja, koje pripada donjem pleistocenu.¹⁸ Nema sumnje da su naseljavanje određenih prostora u samim počecima srednjeg paleolita izvršile zajednice neandertalaca pristigle, po svemu sudeći, iz zapadne Evrope, budući da se razvoj ove faze paleolita odvijao pod uticajem zapadnoevropskog paleolita, ali i pod snažnim uticajem lokalnih faktora, koji su mu i dali osnovna obilježja. U svakom slučaju, rezultati dosadašnjih istraživanja omogućili su da se sagledaju relacije između pojedinih paleolitskih nalazišta, kao i da se ukaže na mogućnosti ostvarivanja neposrednih kontakta između pojedinih paleolitskih zajednica u određenim vremenima.

Određena kulturna i populaciona prožimanja moguće je zapaziti i u narednoj epohi, u srednjem kamenom dobu, odnosno mezolitu. Rezultati dobijeni istraživanjem mezolitskih lokaliteta Crne Gore omogućavaju da se sagledaju sve one krupne promjene koje nastaju na kraju paleolita, odnosno na prelazu u mezolit, s posebnim osvrtom na činjenicu da su često rezultat kulturnih i

¹⁶ Isti, str. 74.

¹⁷ Mihailović, D. 1996, str. 42–43.

¹⁸ Derevjanko, A. P. i dr. 2012a, str. 45–58.

populacionih prožimanja, posebno kod onih mezolitskih kultura čiji razvoj nije počivao na paleolitskom supstratu. Pored paralela koje se mogu uočiti između mezolitskih nalazišta Crne Gore i mezolitskih lokaliteta Balkana, izvjesni nalazi ukazuju i na postojanje određenih veza i s udaljenim mezolitskim kulturama jugozapadne i zapadne Evrope. Tipološke analize kremenih i koštanih alatki, paleontološke analize i analize radioaktivnog ugljenika 14, obavljene na pojedinim istraženim lokalitetima, dale su osnovne karakteristike i hronološke okvire mezolitu Crne Gore.

Osnovne podatke za sagledavanje navedenog pružaju rezultati istraživanja s tri lokaliteta, dva ranije pominjana — potkapina Crvena stijena i potkapina Medena stijena, i treći pećina Odmut u oblasti Pive. Mezolitu Crvene stijene pripada sloj IV, koji je zbog određenih razlika u oblicima alatki i strukturi podijeljen u dva sloja, stariji IVa i mlađi IVb, koji je, opet, zbog navedenih razlika podijeljen u dva horizonta, stariji IVb-1 i mlađi IVb-2.¹⁹ Osnovni oblici kremenog oruđa iz navedenog sloja pokazuju da je mezolit u ovom staništu proistekao iz zadnjih faza mlađeg paleolita, što isključuje svaku pomisao da bi njegova pojava bila rezultat migracija, a što opet ne znači da je mezolit Crvene stijene takva izuzetna pojava koja se ne može paralelisati s drugim mezolitskim kulturama.

Mezolitu Medene stijene takođe pripada sloj IV, čija kременa industrija u osnovi, kao kod mezolita Crvene stijene, počiva na tradicijama kremenе industrije iz gornjeg paleolita.

Treći istraženi lokalitet — pećina Odmut koja leži u neposrednoj blizini nekadašnjeg ušća rijeke Vrbnice u Pivu, u blizini starih Plužina, danas na dnu akumulacionog Pivskog jezera, reprezentuje mezolit sjeverozapadne Crne Gore. U sistematskim istraživanjima obavljenim 1972–1974. godine otkriven je moćan kulturni depozit debljine preko 4 m, formiran na stjenovitoj osnovi pećine, prekrivenoj eolskim i aluvijalnim nanosima.²⁰ U vertikalnoj stratigrafiji depozita izdvojeno je sedam stratum, od kojih je najdublji i najstariji, stratum I, pripadao mezolitu, stratumi II i III pripadali su neolitu, IV, V i VI eneolitu, dok je najmlađi stratum VII pripadao ranom bronzanom dobu, kada je pećina definitivno napuštena.²¹ Značajno je napomenuti da rezultati dosadašnjih istraživanja pokazuju da je oblast Pive, u odnosu na druge oblasti

¹⁹ Basler, Đ. 1975, str. 12–13.

²⁰ Istraživanja pećine Odmut vršena su u organizaciji Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture pod rukovodstvom Marković Č. i Srejović D. Vidi: Srejović, 1974, str. 3–7; Marković, Č. 1974, str. 7–13; Marković, 1985, str. 31–44.

²¹ Marković, Č. 1974, str. 7–9.

Crne Gore, naseljena znatno kasnije, na samom početku holocena, odnosno na početku mezolita.

U mezolitskom stratumu I pećine Odmut, debljine 1,5 m koji je, kao i stratum IV Crvene stijene, na osnovu razlika u strukturi, boje i posebno u oblicima kremenih i koštanih alatki, podijeljen na dva sloja — stariji, obilježen kao Ia i mlađi kao Ib, otkriveno je više različitih tipova alatki, od kojih su kamene uglavnom načinjene od malih odbitaka, dok su koštane alatke načinjene od zuba divljeg vepra i rogova jelena. Među alatkama od kosti posebno se svojim osobenostima izdvajaju harpuni od rogova jelena, koji mezolitu Odmuta daju specifičan karakter.

Kada je riječ o kulturnim prožimanjima, zapaženo je da među navedenim mezolitskim nalazištima postoje određene sličnosti, koje se u prvom redu odnose na tehniku izrade i oblike kremenih i koštanih alatki, što upućuje na konstataciju da se u ranim fazama holocena na čitavom prostoru Crne Gore razvijao mezolit sa zajedničkim karakteristikama, uslovljen, na prvom mjestu, sličnim prirodnim uslovima, ali i ostvarenim međusobnim kontaktima.

Pored sličnosti koje se uočavaju među samim mezolitskim lokalitetima Crne Gore, određene sličnosti se mogu naći i kod izvjesnog broja mezolitskih lokaliteta sa širih prostora. Tako, pojedini oblici kremenih i koštanih alatki pokazuju određene sličnosti s kremenim i koštanim alatkama s područja Đerdapa, odnosno lokaliteta Vlasac na kome se, slično Crvenoj stijeni, javlja jako mali broj alatki geometrijskih formi, ali su zato zastupljeni koštani harpuni, slično Odmutu.²² Razlike koje se uočavaju u oblicima koštanih harpuna s Vlasca i s Odmuta ne dozvoljavaju da se zaključi da su između ova dva lokaliteta postojali bliži kontakti, već da je pojava ovih alatki najvjerovatnije rezultat sličnog prirodnog okruženja u kome je zastupljena slična ekonomija. Budući da se oba lokaliteta nalaze u neposrednoj blizini vode, gdje je ribolov, po svemu sudeći, predstavljao jednu od osnovnih privrednih grana, onda je i logična pojava da se na ova dva lokaliteta pojave slične alatke, kao što su koštani harpuni koji se upravo koriste u ribolovu.

Inače, predmeti načinjeni od kosti, od zuba divljeg vepra i rogova jelena, posebno pomenuti harpuni, u mezolitu Odmuta pokazuju takve osobenosti kojih nema ni u jednoj mezolitskoj kulturi Balkanskog poluostrva. Izvjesne paralele za pomenute harpune, zasad se jedino mogu naći u kasnoj fazi Magdalenijena (*Magdalénien*) ili u kulturi Azilijena (*Azilian*) jugozapadne i zapadne Evrope, dok se za fragment kosti s ugraviranim geometrijskim ornamentom, kao i

²² O Vlascu vidi: Srejić, D. — Letica, Z. 1978.

za jedan riječni oblatak s dekoracijom izvedenom oker bojom, paralele mogu naći u finalnom paleolitu Franko-kantabrijske oblasti na Apeninskom poluostrvu.²³ Na pitanje kako su se i kojim putevima ostvarivale veze mezolitskih stanovnika pećine Odmut s mezolitskim populacijama jugozapadne i zapadne Evrope, zasad nema pravog odgovora.

Pored predmeta od kosti, i određeni oblici kremenih alatki iz mezolitskih slojeva s pomenutih lokaliteta Crne Gore mogu naći sličnosti među kremenom industrijom mezolitskih lokaliteta s udaljenih područja. Tako, kremene alatke iz mezolitskog sloja Odmuta i Medene stijene mogu naći paralele u mezolitu Grčke, posebno kod pećina Frankti i Sidari,²⁴ dok se alatke iz mezolita Crvene stijene mogu, između ostalog, porediti s mezolitom sjeverne Afrike, s tzv. Kapsijen kulturom.²⁵ Navedene sličnosti pokazuju da se i mezolit Crne Gore u osnovi uklapa u sferu mediteranskog tardenoazijena, odnosno u period ranog holocena. Pri tome je bitno istaći da je mezolitska kultura konstatovana na navedenim lokalitetima Crne Gore neosporno autohtonog porijekla i da pokazuje dugotrajan, kontinuiran razvoj u kome su procesi usmjereni ka prelazu u drugu epohu, u neolit, bili jako usporeni.

Razvoj neolita, te svakako najznačajnije epohe u razvoju ljudskoga društva u kojoj su ostvarene krupne revolucionarne promjene u društvenoekonomskim odnosima, zbog određenih razlika u karakteru nalazišta, na teritoriji Crne Gore mora se posmatrati u okvirima dva veća, geografski izdvojena, kulturna regiona — primorskom i kontinentalnom, s mogućnošću postojanja i jednog prelaznog, u kome se miješaju uticaji jednog i drugog.

Na području Crnogorskog primorja i njegovog neposrednog zaleđa neolitska kultura konstatovana je kod pećinskih staništa — Crvene stijene, pećine Spi-le koja leži u brdu iznad Perasta, pećine Vranjaj visoko u masivu Orjena iznad Herceg Novog i okapine Koronine u neposrednoj blizini Cetinja, dok su u kontinentalnom području istražena četiri neolitska lokaliteta, od kojih jedan pripada pećinskim staništima — ranije pominjana pećina Odmut u oblasti Pive, a tri naseljima formiranim pod otvorenim nebom — Beran krš i Kremešnice kod Berana i Trnje kod Bijelog Polja.

Ispitani neolitski lokaliteti na području Crnogorskog primorja i njegovog neposrednog zaleđa utvrđuju, s jedne strane, neposredne veze neolita s prethodnom mezolitskom kulturom, a s druge strane, s kulturom koja slijedi, odnosno s eneolitom, što omogućava izdvajanje početne i sagledavanje ostalih razvojnih

²³ Srejović, D. 1974, str. 5.

²⁴ Srejović, D. 1974, str. 5; Mihailović, D. 1996, str. 44.

²⁵ Basler, Đ. 1975, str. 102.

faza neolita, uz konstataciju da se razvoj ove epohe na području Crnogorskog primorja i njegovog zaleđa može pratiti kroz tri jasno uočene i izdvojene faze — stariju, srednju i mlađu, s napomenom da je kod starije moguće izdvojiti i tri uža razvojna stupnja. Starijem neolitu pripada sloj III Crvene stijene, stratum Ia pećine Vranjaj, najstariji sloj pećine Spile u brdu iznad Perasta i sloj pećine Koronine kod Cetinja, od kojih sloj III Crvene stijene i stratum Ia pećine Vranjaj označavaju prvi razvojni stupanj starijeg neolita, dok najstariji sloj pećine Spile — Ia i sloj pećine Koronine označavaju drugi i eventualno treći stupanj, kojim se već ulazi u srednji neolit. Pri tome je potrebno naglasiti da se kroz sva tri razvojna stupnja starijeg neolita Crnogorskog primorja i njegovog zaleđa zadržavaju osnovne karakteristike prethodne mezolitske kulture. Tako, mezolitski sloj IV i neolitski sloj III Crvene stijene sasvim pouzdano dokazuju kontinuitet i života i kulture, što znači da razvoj neolita u Crvenoj stijeni počiva na jakim tradicijama prethodne, mezolitske kulture. Jedino obilježje neolita u sloju III Crvene stijene jesu fragmenti keramike, čije se prisustvo može tumačiti preuzimanjem kulturnih elemenata putem neposrednih ili posrednih kontakata sa zajednicama nastanjenim na Apeninskom poluostrvu ili zapadnim obalama Jonskog mora, odnosno šireg mediteranskog područja, a ne dolaskom novih zajednica na ovo područje.²⁶

Srednji neolit Primorja i njegovog zaleđa, koji je zasad, kada je riječ o Crnoj Gori, jedino poznat na ovom području, dokumentovan je usloju Ib pećine Spile, stratum Ib pećine Vranjaj, u kome se javljaju i elementi mlađeg neolita, i u sloju II Crvene stijene. Sudeći po siromaštvu nalaza, srednji neolit ovog područja, koji je inače poznat kao Danilo kultura po istoimenom nalazištu kod Šibenika, koja reprezentuje razvoj srednjeg neolita istočne obale Jadrana, očito je kratko trajao.²⁷ Pri tome je potrebno naglasiti da dva nalaza iz pomenutog sloja II Crvene stijene koji, kako je rečeno, pripada Danilo kulturi, upravo dokazuju prisustvo elemenata ove kulture na ovom prostoru, što istovremeno govori o kulturnim i populacionim prožimanjima tokom srednjeg neolita. Riječ je o jednom fragmentu keramičkog suda ovalnog recipijenta, s velikim, kružnim, koso modelovanim otvorom i visokom prstenastom drškom, postavljenom na četiri kratke, valjkaste nožice, u arheološkoj nauci poznatom pod imenom riton, koji je najvjerovatnije služio u kultne svrhe, kao i o jednom kamenom disku s dobro uglačanim površinama, za koji se pretpostavlja da je kao simbol sunčevog diska služio u kultu sunca.²⁸

²⁶ Marković, Č. 1985, str. 74.

²⁷ Danilo kulturi vidi: Batović, Š. 1979, str. 524–574.

²⁸ A. Benac, 1975, str. 141–142.

Odgovor na pitanje odakle riton i kameni disk u sloju II Crvene stijene, moguće, treba potražiti u činjenici da je nakon starijeg neolita, reprezentovanog u sloju I Crvene stijene, ovo stanište bilo napušteno, da bi ga, nakon dužeg prekida, ponovo naselila manja skupina lovaca ili moguće stočara, koji su kao nosioci kulture srednjeg neolita, odnosno Danilo kulture, pristigli iz područja Jadrana, donoseći sa sobom i kult ritona i kult sunca.²⁹

I razvoj mlađeg neolita Primorja i njegovog zaleđa, koji je zasada dokumentovan nalazima iz sloja Ic pomenute pećine Spile i iz stratum Ib pećine Vranjaj, u kome se, kako je rečeno, nalazi mlađeg neolita javljaju sporadično, izmiješani s nalazima srednjeg neolita, sličan je razvoju srednjeg neolita ovog područja. I mlađi neolit, kao i srednji, pripada kulturi koja obilježava razvoj mlađeg neolita istočne obale Jadrana, koja je u arheološkoj nauci poznata kao kultura Hvar-Lisičići.³⁰

Za razliku od neolita Primorja i njegovog zaleđa, ispitani lokaliteti u kontinentalnom području Crne Gore, u njenom sjeveroistočnom i sjeverozapadnom dijelu, pokazuju da se stariji i mlađi neolit na ovom prostoru razvijao pod snažnim uticajem neolita centralnog Balkana, odnosno pod uticajem poznate Starčevačke kulture,³¹ reprezentata starijeg neolita i Vinčanske kulture, reprezentata mlađeg neolita.³²

Na ranije pomenutom lokalitetu Kremeštica u selu Petnjiku kod Berana otkriveno je omanje neolitsko naselje formirano pod otvorenim nebom, koje je, sudeći po samo jednom tankom kulturnom sloju, relativno kratko trajalo. Arheološki nalazi opredjeljuju ovaj lokalitet u nešto mlađu fazu starijeg neolita, odnosno Starčevačke kulture, što pokazuje da najstarije neolitsko naselje u kontinentalnom dijelu Crne Gore nije formirano na samim počecima razvoja neolita, već nešto kasnije, pa time u hronološkom pogledu zaostaje za neolitom Crnogorskog primorja.³³

Pored Kremeštica, starijem neolitu kontinentalnog dijela Crne Gore pripada i stratum II pećine Odmu, dok stratum III ovog lokaliteta pripada mlađem neolitu. Mlađem neolitu pripada i naselje na Beran kršu kod Berana, s relativno moćnim kulturnim depozitom u kome je konstatovano više stambenih horizonata, od kojih završni pripada počecima naredne epohe — eneolitu.

²⁹ Isti, str. 140–141.

³⁰ O kulturi Hvar-Lisičići vidi: Batović, Š. 1979, str. 574–634.

³¹ O Starčevačkoj kulturi vidi: Garašanin, M. 1979, str. 115–143.

³² O Vinčanskoj kulturi vidi: Garašanin M. 1979a, str. 144–212.

³³ Marković, Č. 1985, str. 76–77.

Arheološka građa s navedenih lokaliteta, pored ostalog, omogućava da se u osnovnim potezima naznače kulturna i populaciona prožimanja, na prvom mjestu ona koja su se odvijala tokom starijeg, ali i ona tokom mlađeg neolita, kako između nalazišta sa samog prostora Crne Gore, tako i između nalazišta Crne Gore i susjednih oblasti.

Nema sumnje da su nosioci razvoja starijeg neolita na području Crnogorskog primorja bili neposredni potomci zajednica iz razdoblja finalnog mezolita, kako to pokazuje sloj III Crvene stijene. Zanimljivo je da na ovom području populaciona struktura tokom čitavog starijeg neolita ostaje nepromijenjena, u okviru koga su evidentni samo kontakti lokalnih zajednica sa šireg mediteranskog prostora, odnosno sa zajednicama iz kruga *impresso* — *cardium* kulture, ali bez bližih oznaka o kojima je zajednicama riječ.

Za razliku od Crnogorskog primorja, u kontinentalnim djelovima, posebno u oblasti Pive, proces u formiranju neolita bio je nešto složeniji. Sudeći po kremenim alatkama iz stratuma II pećine Odmuta, koji u oblicima sadrže mezolitsku tradiciju, može se zaključiti da su u formiranju neolita i na ovom području najvjerovatnije učestvovala lokalne mezolitske zajednice, s tim što prisustvo keramike Starčevačke kulture, koja pripada starijem neolitu centralnog Balkana, ukazuje i na neposredne kontakte lokalnih zajednica sa zajednicama nastanjenim u donjem Podunavlju, ili na samo prisustvo ovih zajednica u području Pive. Kako, međutim, keramički nalazi iz stratuma IIa pećine Odmut u oblicima i u načinu dekorisanja pokazuju najviše sličnosti s keramikom iz najstarije faze neolitskog naselja Obre I u centralnoj Bosni, moglo bi se pomišljati i na ostvarivanje prvih kontakata zajednica iz područja Pive s neolitskim zajednicama nastanjenim na prostoru centralne Bosne. Nesumnjivo su presudnu ulogu u ovim kretanjima i međusobnim kontaktima imale doline rijeke Drine i rijeke Lima.

Značajno je pri tome ukazati i na činjenicu da je u mlađem sloju stratuma II pećine Odmut, odnosno u stratumu IIb, otkrivena *impresso* keramika jadranskog tipa, što govori da je lokalna populacija, koja je već bila prožeta elementima iz starčevačkog kulturnog kruga, došla u kontakt i sa zajednicama primorskog područja, ali se ne zna da li je pojava ove keramike rezultat samo kulturnih ili, moguće, i populacionih prožimanja. Veze starijih neolitskih zajednica Pive sa zajednicama Primorja mogle su se odvijati pravcem: Jadran — dolina rijeke Trebišnjice — Crvena stijena — Nikšićko polje — dolina rijeke Pive.

Slično području Pive, i crnogorsko Polimlje je početkom neolita naseljeno sa strane, gdje pridošle zajednice takođe pripadaju starčevačkom kulturnom krugu, mada nije dovoljno jasno iz kojeg je pravca ovo doseljavanje izvršeno. Realno je pretpostaviti da je doseljavanje izvršeno iz Pomoravlja pravcem Zapadna

Morava — dolina rijeke Ibra — prevoj Turjak, duž kojeg je poznato nekoliko starčevačkih naselja, kao što je ono u Žitkovcu kod Zvečana na području Kosova. S tim u vezi može se iz više razloga pomišljati i na oblast Kosova i Metohije kao mogućeg matičnog područja starijeneolitske populacije Polimlja.³⁴

Za razliku od starijeg, znatno je teže ocijeniti kulturna i populaciona prožimanja na teritoriji Crne Gore tokom mlađeg neolita. Rezultati obavljenih istraživanja dozvoljavaju da se izvjesna kulturna i populaciona prožimanja i u ovom periodu sagledaju, i to uglavnom na području Polimlja i dolini Pive, dok na području Crnogorskog primorja tokom mlađeg neolita nijesu zapaženi nikakvi jači uticaji sa strane, budući da je mlađi neolit ovog područja tokom čitavog svog razvoja, kako je rečeno, ostao vezan za zajednice Hvarsko-lisičićke kulture.

Kada je riječ o mlađem neolitu Polimlja, zapaženo je da su kulturna i populaciona prožimanja tokom ovog perioda na pomenutom prostoru nešto intenzivnija, o čemu svjedoči mlađeneolitski horizont Id Beran krša, koji sadrži elemente kosovske varijante vinčanske kulture. Ovo pokazuje da su zajednice iz mlađeg neolita Polimlja relativno rano došle u kontakt s neolitskim zajednicama nastanjenim na prostoru Kosova i Metohije. Međutim, već u narednoj fazi, u vrijeme formiranja stambenog horizonta Beran krš IIa, lokalna populacija se povezuje i sa zajednicama s područja Primorja, iz kruga Hvarsko-lisičićke kulture.³⁵ Kakvog su karaktera bili ovi kontakti teško je u ovom trenutku pouzdano ocijeniti. Značajno je, uz to, napomenuti da arheološki nalazi iz stambenog horizonta Ia neolitskog naselja na Beran kršu i sloja Ib pećine Spi-le, koji reprezentuju početke mlađeg neolita Polimlja i Crnogorskog primorja, ne omogućavaju da se ocijeni da li su i u kojoj mjeri lokalne, starijeneolitske populacije, učestvovala u formiranju mlađeneolitske kulture na ovim područjima. Logično je pretpostaviti prisustvo starosjedilaca, pogotovo na području Polimlja, budući da se ovo područje nalazilo na periferiji glavnih zbivanja okarakterisanih lančanim pomjeranjima stanovništva, koja su se na Balkanskom poluostrvu dešavala početkom mlađeg neolita.

Što se tiče mlađeg neolita u oblasti Pive, podaci kojima se raspolaže vrlo su oskudni. Stratum III pećine Odmut, koji reprezentuje mlađi neolit pivske oblasti, izuzetno je tanak i siromašan nalazima, što govori da je ovo stanište tokom mlađeg neolita bilo samo kratkotrajno nastanjeno. Pri tome se mora računati i s novopridošlim stanovništvom, koje je kratkotrajno nastanilo pećinu Odmut, i to, po svemu sudeći, pred sam kraj mlađeg neolita.

³⁴ Isti, str. 81.

³⁵ Isti, str. 82.

Smjenu neolitskih kultura s kulturama nove epohe — bakarnog doba, odnosno eneolita, izazvanu velikim i čestim etničkim pomjeranjima na širem području Karpatskog basena i sjevernog Balkana, moguće je do izvjesnog nivoa pratiti i na području Crne Gore zahvaljujući, prije svega, rezultatima s arheoloških istraživanja ranije pomenutih lokaliteta — pećine Spile, pećine Odmut i naselja na Beran kršu.

Dobijeni rezultati s ovih istraživanja istovremeno omogućavaju da se sagledaju i kulturni kontakti koji su se odvijali između pomenutih nalazišta, odnosno između teritorijalno bliskih eneolitskih kultura, čiji elementi u određenim situacijama utiču na formiranje njihovih osnovnih obilježja, što u početnoj fazi dovodi do određenog kulturnog jedinstva, da bi u kasnijim fazama došlo i do snažnih populacionih prožimanja uz prisustvo novih populacija, koje sada daju nova obilježja eneolitskim kulturama Crne Gore.

Analiza prikupljenog pokretnog arheološkog materijala, uglavnom keramičkog, rjeđe metalnog i kamenog, pruža mogućnost da se po prvi put eneolit u Crnoj Gori sagleda u sve tri njegove razvojne faze, istina uz izvjesna ograničenja, budući da za sagledavanje svih vidova razvoja u sve tri faze još uvijek nedostaju određeni podaci. Pri tome je posebno značajna činjenica da keramički materijal iz pećine Spile, pećine Odmut, naselja na Beran kršu, kao i sondažno ispitanih pećine Grad i Minine pećine na području Polimlja, pokazuje određene sličnosti, koje se manifestuju u prisustvu elemenata jadranskog eneolita, odnosno Nakovanske kulture koja u srednjem i južnom području istočne obale Jadrana obilježava razvoj ranog i srednjeg eneolita.³⁶ Važno je napomenuti da i u jadranskom eneolitu postoje tri razvojne faze koje se i na eneolitu Crne Gore mogu sagledati. Tako bi rana faza, ili faza prelaska iz neolita u eneolit, bila obilježena prisustvom proto-nakovanske keramike zastupljene u sloju IIa pećine Spile³⁷ i stratumu IV pećine Odmut,³⁸ dok bi dalja razvojna faza, koja u osnovi odgovara ranom eneolitu, bila obilježena elementima Nakovanske kulture prisutne u sloju IIb Spile,³⁹ stratumu V Odmuta,⁴⁰ stambenom horizontu IIc Beran krša⁴¹ i eneolitskim slojevima pećina Grad u Radmanskoj klisuri i Minine pećine u klisuri Kaludarske rijeke, obje u blizini Berana.⁴² Ovo nadalje upućuje na konstataciju da se smjena neolitskih kultura na području

³⁶ O Nakovanskoj kulturi vidi: Dimitrijević, S. 1979, str. 370–376.

³⁷ Marković, Č. 1985, str. 24.

³⁸ Isti, str. 40–41.

³⁹ Isti, str. 24–25.

⁴⁰ Isti, str. 41–42.

⁴¹ Isti, str. 68–69.

⁴² Saveljić-Bulatović, L. — Lutovac, P. 2003, str. 42.

Crne Gore ostvarila istovremeno i da se u toj početnoj fazi nije mijenjala populaciona struktura. Međutim, za razliku od rane faze, materijal koji pripada srednjoj i poznoj fazi u razvoju eneolita pokazuje da je tokom ovih faza u određenim oblastima dolazilo do etničkih pomjeranja i prodora nosilaca novih kultura koji, miješajući se s autohtonim stanovništvom, dovode do pojave novih kulturnih grupa s novim karakteristikama.

Tako bi razvijena faza eneolita bila obilježena jednom, još uvijek nedovoljno definisanom vrstom tzv. žljebljene keramike, zastupljene u horizontu VIa pećine Odmut, iznad koje se javljaju stepski elementi, kao i u sloju IIc pećine Spile. Ova vrsta keramike se inače javlja i na jednom broju lokaliteta u istočnoj Hercegovini i Albaniji, ali je njeno izvorište u Odmutu još uvijek nepoznato, mada se pomišlja na Vučedolsku kulturu, nazvanu po mjestu Vučedolu u blizini Vukovara, koja obilježava kasni eneolit na širem prostoru jugoistočne Evrope.⁴³

Sam kraj eneolita, odnosno prelaz iz eneolita u ranu bronzu bio bi okarakterisan prisustvom postvučedolskih elementa u stratumu VIb Odmuta, inače karakterističnih za Ljubljansku kulturu jadranskog tipa, koji pripadaju kraju eneolita, odnosno počecima bronzanog doba.⁴⁴

Kada je pak riječ o kulturnim i populacionim prožimanjima koja su se tokom ovog perioda odvijala na prostoru Crne Gore, moguće je na osnovu dosadašnjih saznanja zaključiti da se na području Primorja, po svemu sudeći, tokom čitavog eneolita populaciona struktura nije mijenjala, već da je postojao kontinuirani razvoj vjerovatno zasnovan na lokalnom razvoju mlađeneolitskih kultura, kako to pokazuju nalazi iz stratuma II pećine Spile. Izvjesno je da se tokom ovog razdoblja na pomenutom području osjećaju određeni kulturni impulsi, prije svega oni koji su uticali na formiranje Nakovanske kulture, ali je neizvjesno do koga su stepena ovi novi kulturni impulsi uticali na smjenu neolitske kulture na Crnogorskom primorju.

U zadnjim fazama eneolita Crnogorsko primorje biva zahvaćeno prodorom elemenata Ljubljanske kulture, ali bez priliva novog stanovništva koje bi u eneolitskoj kulturi unijelo korjenite promjene, već samo o nešto izraženijoj penetraciji kulturnih elemenata, koji su uticali na pojavu novih keramičkih oblika i načina ukrašavanja, kako se to može zapaziti u sloju IIc pećine Spile.⁴⁵

Kulturna i populaciona prožimanja tokom eneolita u kontinentalnim djelovima Crne Gore, posebno na području Polimlja i u oblasti Pive, mogu se samo

⁴³ O Vučedolskoj kulturi vidi: Dimitrijević, S. 1979a, str. 267–341.

⁴⁴ Marković, Č. 2006, str. 168.

⁴⁵ Marković, Č. 1985, str. 25–26.

djelimično sagledati, budući da siromaštvo elemenata u pojedinim područjima ne dozvoljava cjelovitije sagledavanje razvoja ove epohe na ovim područjima. Izvjesno je da prisutnost elemenata pomenute Nakovanske kulture, konstatovano u najmlađem stambenom horizontu IIc naselja na Beran kršu, ukazuje na određene kulturne kontakte Polimlja s jadranskim područjem, ostvarene u početnoj fazi eneolita.⁴⁶ Kada je riječ o pravcima kojima su ostvarivani ovi kontakti, oni se zasad mogu samo pretpostaviti. Može se pomišljati da su ova kulturna, mada nijesu isključena ni populaciona prožimanja, iz područja Jadrana dopirala do Polimlja pravcem: dolina rijeke Drima — Metohija — dolina rijeke Ibra — prevoj Turjak, s obzirom na pojavu sličnih elemenata na nalazištima Maliq i Tren u Albaniji.

Za razliku od Polimlja, situacija tokom eneolita u oblasti Pive nešto je složenija. Arheološki nalazi iz eneolitskih stratuma IV, V i VI pećine Odmut pokazuju da je u ovom razdoblju u području Pive došlo do krupnih kulturnih i populacionih promjena. U prvom momentu, u ranoj eneolitskoj fazi, i ova oblast je bila zahvaćena istim onim kulturnim impulsima koji su istovremeno doveli do smjene neolitskih kultura na čitavom području Crne Gore, o čemu govori pojava elementa rane Nakovanske kulture u stratumu IV pećine Odmut,⁴⁷ da bi tokom daljeg razvoja eneolita u oblasti Pive došlo do intenzivnih kulturnih i populacionih prožimanja, u kojima se sasvim sigurno mora računati s prilikom novog stanovništva. Fragmenti vrpčaste ili tzv. šnur keramike, s karakterističnom dekoracijom izvedenom otiskom kanapa u vlažnu glinu, prisutni u stratumu VIa pećine Odmut, odnosno u zadnjim fazama eneolita — sasvim sigurno pokazuju da je u ovom razdoblju područje Pive bilo zahvaćeno prodorom stepskih, stočarskih zajednica, dok nalazi Ljubljanske kulture jadranskog tipa konstatovani u stratumu VIb pećine Odmut, koji već pripadaju prelaznom periodu u rano bronzano doba, vjerovatno označavaju pojavu još jedne populacije u ovoj oblasti.⁴⁸

Da su uticaji stepske kulture, osim u oblasti Pive, dopirali i u druga područja Crne Gore, svjedoče dva nalaza koja potiču iz Dučića pećine koja se nalazi u zaleđu Primorja, na samom sjevernom rubu Skadarske potoline, smještena u okomitoj litici iznad sela Peuta i Gornje Vrbice. Riječ je o jednoj grubo okrepanoj, bušenoj kamenoj sjekiri sa širokom oštricom na jednoj i šiljkom na drugoj strani i o jednom dužem, lučno povijenom, kremenom nožu,⁴⁹ čiji se oblici

⁴⁶ Isti, str. 72.

⁴⁷ Isti, str. 83.

⁴⁸ Isti, str. 83.

⁴⁹ Velimirović -Žižić, O. 1981, str. 225–233.

usko vezuju za prodore nosilaca stepske kulture, koji u hronološkom smislu pripadaju finalnom eneolitu, odnosno prelazu iz eneolita u rano bronzano doba.⁵⁰

Tokom ovog još uvijek nedovoljno precizno definisanog perioda, u kome se na prostoru istočnog Jadrana i njegovog zaleđa, u koji je uključena i teritorija Crne Gore, odvijao proces prelaza iz zadnjih faza eneolita u početnu fazu ranog bronzanog doba, pojavljuju se nove kulture s novim obilježjima, među kojima je posebno značajna regionalna varijanta pomenute Ljubljanske kulture, nazvana jadranskim tipom i prvi stupanj Cetinske kulture, jedne zanimljive, u osnovi bronzanodopske kulture, koja je uglavnom zahvatala prostor srednje Dalmacije i njenog zaleđa, posebno područje oko izvorišta i gornjeg toka rijeke Cetine, čiji su se uticaji osjećali mnogo šire, dopirući na jug sve do Boke Kotorske.⁵¹

Kada je pak riječ o Ljubljanskoj kulturi, potrebno je napomenuti da se njeno ishodište nalazi u kontinentalnim djelovima Slovenije, gdje se u procesu nestajanja eneolitskih kultura, na supstratima eneolitske, ranije pominjane Vučedolske kulture, formirala nova posteneolitska, odnosno ranobronzanodopska kultura, nazvana Ljubljanskom, s dvije regionalne varijante — alpskom i jadranskom. Pri tome je značajno naglasiti da se nosioci jadranskog tipa Ljubljanske kulture od samih početaka njenog osnivanja spuštaju na jug, duž istočne obale Jadrana, zahvatajući dobar dio njegovog zaleđa, kao i dobar dio teritorije današnje Crne Gore.⁵² Većina autora se slaže da se proces spuštanja nosilaca jadranskog tipa Ljubljanske kulture na jug odigrao u završnoj fazi eneolita, u razdoblju koje neposredno prethodi počecima ranog bronzanog doba.⁵³

Za sagledavanje kulturnih i populacionih prožimanja tokom ovog, kako je rečeno, još uvijek nedovoljno precizno definisanog perioda služe pokretni nalazi, čiji veći dio pripada keramici, a manji metalnom oruđu i oružju, djelovima nakita i alatkama od kamena i kosti, koji potiču iz istraženih, ranije pominjanih pećinskih staništa — Odmuta, Spile i Vranjaja, kao i iz jednog broja istraženih tumula — Male grude i Velike grude u Tivatskom polju, Milovića gumna iznad Tivatskog polja, tumula u selu Kuće Rakića u Čemovskom polju, Grude Boljevića u Tološima u Podgorici, Mogile na rake u Spičanskom polju i razorenog tumula u Rubežu kod Nikšića.

Pored pokretnih nalaza, za praćenje kulturnih i populacionih prožimanja služe i određeni elementi duhovne kulture, kao što je pojava novog načina

⁵⁰ Garašanin, D. i M. 1967, str. 58–59.

⁵¹ O Cetinskoj kulturi vidi: Marović, I. — Čović, B. 1983, str. 191–231.

⁵² O Ljubljanskoj kulturi vidi: Dimitrijević, S. 1979a, str. 317–341.

⁵³ Čović, B. 1983, str. 112.

sahranjivanja pokojnika, koji podrazumijeva formiranje veće humke iznad groba, odnosno tumula.

Dobar dio keramičkih nalaza iz navedenih pećinskih staništa, preciznije iz horizonta VIb pećine Odmut, završnog sloja stratuma IIc pećine Spile i horizonta IIa pećine Vranjaj, svojim oblicima, fakturom i posebno karakterističnim načinom ukrašavanja, vezuje se za pomenuti jadranski tip Ljubljanske kulture. Posebno je za praćenje kulturnih i populacionih prožimanja tokom ovog procesa indikativna pojava keramike ukrašene žljebljenjem, koja je osim iz horizonta VIb Odmuta, završnog sloja stratuma IIc Spile i horizonta IIa pećine Vranjaj, poznata i s niza dobro stratificiranih nalazišta na području istočne Hercegovine, Dalmacije i sjeverne Albanije, gdje se izdvajaju pećina Lazaruša kod Stoca, donji sloj gradinskog naselja Guvnine u Gagricama kod Čapljinne, odnosno Gagrice I, sloj IIIa Ravlića pećine kod izvora rijeke Tihaljine, sloj III Hateljske pećine u Berkovićima kod Stoca, Grapčeva špilja na Hvaru, pećina Gudnja na Pelješcu, Gajtan kod Skadra u Albaniji. Posebno je značajna i konstatacija da se na svim ovim nalazištima žljebljena keramika pojavljuje zajedno s keramikom jadranskog tipa, a često i s keramikom prvog stupnja pomenute Cetinske kulture, što znači da obje vrste keramike pripadaju istom vremenu, koje se može označiti kao period prelaza iz eneolita u rano bronzano doba.⁵⁴ Pri tome, pitanje da li žljebljena keramika predstavlja posebnu vrstu ili je i ona dio kompleksa jadranskog tipa Ljubljanske kulture još uvijek ostaje otvoreno. No bez obzira na prednje, nalazi žljebljene keramike, konstatovani na pomenutim nalazištima, ukazuju na intenzivna kulturna, a moguće i populaciona prožimanja u završnoj fazi eneolita na jednom širem prostoru, uključujući i prostor Crne Gore.

Značajno je napomenuti da je, osim u jadranski tip Ljubljanske kulture, jedan broj keramičkih nalaza iz horizonta IIb pećine Vranjaj i tumula Milovića gumno, opredijeljen u prvi stupanj pomenute Cetinske kulture, koji, kako je rečeno, pripada kraju eneolita i prelazu u rano bronzano doba i koji, kao i jadranski tip Ljubljanske kulture, neposredno prethodi Br. A-1 po periodizaciji Reineckeja za bronzano doba srednje Evrope.⁵⁵ Međutim, i pored činjenice da keramički nalazi iz prvog stupnja Cetinske kulture pripadaju istom periodu kome pripadaju i nalazi jadranskog tipa Ljubljanske kulture, ipak njihov stratigrafski položaj u stratumu IIb pećine Vranjaj pokazuje da su oni nešto mlađi od keramičkih nalaza jadranskog tipa Ljubljanske kulture. Naime, tokom

⁵⁴ Čović, B. Sarajevo, 1991, str. 67–78.

⁵⁵ Marović, I. — Čović, B. 1983a, str. 197; Čović, B. 1983a, str. 112; Pušić, I. 1999, str. 51–60.

istraživanja pećine Vranjaj zapaženo je da se keramika jadranskog tipa Ljubljanske kulture nalazi ispod keramičkih nalaza Cetinske kulture, što, moguće, ukazuje na njen izvjesni hronološki primat, a što bi značilo da su kontakti sa zajednicama jadranskog tipa Ljubljanske kulture ostvareni nešto ranije.⁵⁶

O kulturnim prožimanjima tokom prelaznog perioda govori i jedan broj keramičkih nalaza iz centralnog groba tumula Mala gruda i centralnog groba tumula Velika gruda u Tivatskom polju, tumula Gruda Boljevića u Tološima u Podgorici, tumula Mogila na rake u Spičanskom polju i razorenog tumula u Rubežu kod Nikšića.

Iz centralnog groba tumula Mala gruda potiče keramički krčag i plitka konična zdjela, ukrašeni tehnikom dubokog usijecanja i žigosanja, kojom su izvedene horizontalne i vertikalne trake ispunjene naizmjeničnim, duboko utisnutim trouglovima.⁵⁷ Slična zdjela ukrašena istom tehnikom i uz primjenu istih ornamenata potiče iz centralnog groba tumula Velika gruda.⁵⁸ Istom stilu i načinu ukrašavanja pripadaju i dvije keramičke posude — plitka, konična zdjela i keramički lijevak, nađeni iznad centralnog groba u tumulu Gruda Boljevića,⁵⁹ zatim keramički krčag i plitki tanjir s lepezastim proširenjem nađeni u grobnjoj cisti tumula Mogila na rake⁶⁰ i slučajno nađena fragmentovana, plitka, konična zdjela iz razorenog tumula u selu Rubežu kod Nikšića.⁶¹ Gotovo identični oblici i ista tehnika ukrašavanja koja ih vezuje za jadranski tip Ljubljanske kulture, govori o intenzivnim kulturnim, a vjerovatno i populacionim prožimanjima koja na širem prostoru Crne Gore obilježavaju karakter kulture prelaznog perioda. Istovremeno, navedeni keramički nalazi ukazuju i na kulturne kontakte nosilaca prelaznog perioda Crne Gore s nosiocima kasnog eneolita, odnosno prelaznog perioda s prostora istočne Hercegovine, Dalmacije i sjeverne Albanije. Pored ovih kontakata, nekoliko primjeraka metalnog oružja i oruđa, kao i nekoliko primjeraka metalnog nakita iz pomenutih tumula, ukazuju i na određene veze ostvarene i sa zajednicama s prostora Egejskog basena i istočnog Mediterana. Na ove veze posebno ukazuje jedan zlatni bodež iz centralnog groba tumula Mala gruda koji, prema mišljenju istraživača, predstavlja import iz Egejskog basena i pripada vremenu oko 1900–1800. godine stare ere, odnosno prelazu iz kasnog eneolita u rano bronzano doba.⁶² Na pomenute

⁵⁶ Pušić, I. 1999, str. 57.

⁵⁷ Parović-Pešikan, M. — Trbuhović, V. 1974, str. 129–143.

⁵⁸ Martinović, J. — Primas, M. 2000, str. 1–7.

⁵⁹ Guštin, M. — Preložnik, A. 2015, str. 28–30.

⁶⁰ Zagarčanin, M. 2016, str. 15–16.

⁶¹ Govedarica, B. 1989, str. 182.

⁶² Parović-Pešikan, M. — Trbuhović, V. 1974, str. 129–143.

veze ukazuje i jedna srebrna sjekira s tulcem, čiji je otvor pokriven kapicom od zlatnog lima iz istog groba, zatim jedna pljosnata bakarna sjekira i dva bakarna, trapezoidna bodeža iz centralnog groba tumula Velika gruda,⁶³ jedan mali, loše očuvan, trougaoni bronzani bodež i sjekira načinjena od glačanog zelenog granita sa zlatnom kapicom koja pokriva otvor na tulcu iz tumula Gruda Boljevića,⁶⁴ kao i jedan broj zlatnih karičica tipa „noppering” iz pomenutih tumula — pet iz centralnog groba tumula Mala gruda, osam iz centralnog groba tumula Velika gruda i dvije iz tumula Gruda Boljevića.⁶⁵ Zanimljivo je da je zlatna kapica koja pokriva otvor na tulcu kamene sjekire iz Grude Boljevića ukrašena na isti način kao i zlatna kapica koja zatvara otvor na tulcu srebrne sjekiri iz centralnog groba tumula Mala gruda, što govori da oba primjerka pripadaju istom vremenu i da predstavljaju strani proizvod, po svemu sudeći, istočnomediterranskog porijekla.⁶⁶ Istina, ima i mišljenja da je sjekira, moguće, proizvedena na Balkanskom poluostrvu.⁶⁷

O kulturnim i populacionim prožimanjima na tlu Crne Gore tokom prelaza iz eneolita u rano bronzano doba, pored nalaza materijalne kulture, kako je rečeno, govore i određeni elementi duhovne kulture, na prvom mjestu pojava novog načina sahranjivanja, uz nove oblike grobnih konstrukcija, među kojima se posebno ističu nadgrobne humke, odnosno tumuli, čija se pojava na Balkanu, pa i na tlu Crne Gore, dovodi u vezu s velikim etničkim pomjeranjima koja su početkom III milenijuma stare ere zahvatila Evropu i koja su izazvala duboke promjene u tradicionalnim eneolitskim kulturama.

Ova velika i dugotrajna etnička pomjeranja u osnovi su vezana za indoevropsku seobu tokom koje su nosioci tzv. jamne kulture iz područja crnomorskih stepa prodrli na prostore centralnog Balkana, pa time i Crne Gore, gdje su u zajednici s domorodačkim stanovništvom učestvovali u stvaranju novih eneolitskih kultura, dajući im posebna obilježja, među kojima se, kako je rečeno, pojavljuje i nov način sahranjivanja pokojnika, koji se manifestuje u formiranju nadgrobne humke iznad groba u obliku jame, ukopanog u zdravicu, otuđa i pojam jamna kultura. Pokojnik je u zgrčenome položaju položen najčešće na asuru i često posut nekom vrstom crvene boje, odnosno okerom.

Bitno je istaći da mnogi autori pojavu ovih novih oblika sahranjivanja dovode u neposrednu vezu s Indoevropljanima koji su osnovne tekovine svojih

⁶³ Martinović, J. — Primas, M. 2000, str. 1–7.

⁶⁴ Guštin, M., Preložnik, A. 2015, str. 25–28.

⁶⁵ Isti, str. 25.

⁶⁶ Isti, str. 27.

⁶⁷ Isti, str. 27.

kultura iz područja sjeverno i južno od Kavkaza, odnosno iz područja crnomorskih stepa, prenijeli na šire prostore Evrope već krajem IV milenijuma stare ere.⁶⁸ Prateći pojavu ovih nadgrobnih konstrukcija, moguće je donekle pratiti i puteve širenja ove kulture koja se ka zapadu kretala, po svemu sudeći, u dva pravca. Jedan je preko Dona, Dnjepra i Dnjestra, zapadne Ukrajine i Moldavije vodio do Podunavlja i dalje na Balkan, a drugi, preko centralne Anadolije, Egeje, dolinom Marice, takođe do Podunavlja i dalje u unutrašnjost Balkana. O kretanjima ovim drugim pravcem svjedoče tumuli koji se oko 2500. godine stare ere pojavljuju na zapadnim i sjevernim djelovima Peloponeza, na Atici, Halkidiku i ostrvu Leuke u Jonskom moru, Vodhinëu u sjevernom Epiru, kao i u Pazhoku i Vajžëu u Albaniji.⁶⁹

Pri tome je zanimljivo da je u jednom grobu označenom kao P-17A, ukopanom pod jednim tumulom na ostrvu Leuke, datovanim u vrijeme od oko 2400/2300. godine stare ere, nađen bronzani bodež sličan zlatnom bodežu iz centralnog groba tumula Mala gruda u Tivatskom polju,⁷⁰ koji su autori istraživanja, kako je rečeno, datovali u vrijeme oko 1900/1800. godine stare ere.

Na osnovu rečenog, može se zaključiti da su se prvi tumuli u Crnoj Gori pojavili u vremenu prelaza iz eneolita u rano bronzano doba, o čemu po svojim osnovnim karakteristikama govori tumul Gruda Boljevića u Tološima u Podgorici, zatim tumul u selu Kuće Rakića na Ćemovskom polju, više puta pomenuti istraženi tumuli Mala gruda i Velika gruda u Tivatskom polju, tumul Mogila na rake u Spičanskom polju, kao i razoreni tumul u Rubežu kod Nikšića.

Istini za volju, i za ove tumule, kada je riječ o njihovoj hronološkoj determinaciji, mišljenja stručnjaka nijesu jedinstvena. Iako većina smatra da se oni po svojim osnovnim karakteristikama i posebno po grobnom inventaru vezuju za kasni eneolit, odnosno za period prelaza iz eneolita u rano bronzano doba, ima i onih koji smatraju da pripadaju ranom bronzanom dobu.

O realnoj mogućnosti da su se prvi tumuli na tlu Crne Gore pojavili već u završnoj fazi eneolita, odnosno u periodu prelaza iz eneolita u rano bronzano doba, svjedoči ranije pomenuti tumul Gruda Boljevića u Tološima u Podgorici i tumul u selu Kuće Rakića u Zetskoj ravnici. Oba tumula okarakterisana su elementima jamne kulture iz kraja eneolita, odnosno iz perioda prelaza iz eneolita u rano bronzano doba. Kao prepoznatljivi elementi koji ih vezuju za navedeni period, javljaju se grobovi u obliku jama sa zgrčenim pokojnicima, ukopani u zdravicu i s priložima položenim van grobova.

⁶⁸ Gimbutas, M. 1973, str. 174 i dalje.

⁶⁹ Isti, str. 205.

⁷⁰ Isti, str. 203–206.

Tumul Gruda Boljevića pripada većim nadgrobnim konstrukcijama, koje u osnovi karakteriše centralni grob oblika pravougaone jame ukopane u zdravicu, u koju je položen pokojnik. U jami su nađene samo dvije duže kosti nogu pokojnika i nešto sitnijih fragmenata. Sudeći po veličini jame i položaju nađenih kostiju nogu, pokojnik je najvjerovatnije sahranjen u zgrčenom položaju, položen na bok.⁷¹ Pokojnik je sahranjen bez priloga, dok su nalazi o kojima je ranije bilo riječi nađeni u nasipu tumula iznad groba i ne mogu se vezati za centralni grob. Objašnjenje ove pojave, moguće, leži u dvije osnovne pretpostavke, od kojih jedna podrazumijeva da su iznad groba, nakon polaganja pokojnika i njegovog zasipanja, obavljene određene kultne radnje u kojima je korišćen dio inventara, posebno keramički, dok druga pretpostavka, koja je prihvatljivija, podrazumijeva da su prilozima položeni u nasip tumula naknadno, odnosno nakon određene vremenske distance i da su, moguće, pripadali pokojniku čiji je skelet propao zbog kiselosti zemlje, ili da su pripadali grobu bez pokojnika, tzv. kenotafu.⁷² No bez obzira na prednje, posebno je značajna činjenica da je analiza ugljenika 14, izvršena na kostima otkrivenim u centralnom grobu, dala vrijednost 3090–3044. godina prije nove ere,⁷³ što ide u prilog konstataciji da je tumul formiran u periodu kasnog eneolita, odnosno u periodu prelaza iz eneolita u bronzano doba, zapravo u vrijeme kada se na ovim prostorima pojavljuju nosioci jamne kulture pristigli iz područja crnomorskih stepa, pa se bar zasad Gruda Boljevića može smatrati najstarijim tumulom na području Crne Gore.

Drugi tumul koji se nalazio u selu Kuće Rakića bio je gotovo čitav razoren kada je uslijedila intervencija arheologa, tako da je za donošenje preciznijih zaključaka o njegovoj kulturnoj i hronološkoj determinaciji ostalo malo elemenata.⁷⁴ Ono što je posebno značajno ogleda se u činjenici da je u tumulu otkriveno osam grobova u obliku elipsoidnih i pravougaonih jama ukopanih u zdravicu, od kojih su u sedam konstatovani ostaci pokojnika sahranjeni u zgrčenom položaju, bez priloga. Iz tumula potiču tri keramičke posude loše fature, nekoliko keramičkih fragmenata, tri antropomorfne figurine od pečene zemlje, tzv. violinastog tipa i jedan fragment figurine koji predstavlja stilizovanu glavu. Pri tome je, takođe, značajno napomenuti da su antropomorfne figurine i jedna keramička posuda s perforiranim poklopcem naknadno sakupljene iz nasipa razrovanog tumula,⁷⁵ tako da se, slično tumulu Gruda Boljevića,

⁷¹ Baković, M. — Govedarica, B. 2009, str. 6–9.

⁷² Guštin, M. — Preložnik, A. 2015, str. 23–25.

⁷³ Baković, M. — Govedarica, B. 2009, str. 16.

⁷⁴ Velimirović-Žižić, O. 1995. (vidi napomenu br. 5), str. 21–41.

⁷⁵ Isti, str. 24.

realno nijesu mogle vezati ni za jedan grob, pa se stoga ne mogu koristiti za donošenje zaključaka o vremenu ukopavanja grobova i o nastanku samog tumula.⁷⁶ Istina, antropomorfne figurine tzv. violinastog tipa, o kojima je riječ, stilski se uklapaju u shemu anadolsko-kikladskih idola iz poznog eneolita,⁷⁷ ali je pritom prisutna i činjenica da se slične javljaju i znatno kasnije, kao što je jedna gotovo identična figurina violinastog tipa nađena u višeslojnom naselju Maliq u Abaniji, u tamošnjem sloju IIIc, koji pripada srednjoj bronzi i za koju je, takođe, ocijenjeno da po stilskim karakteristikama odgovara shematizovanim figurinama iz eneolitskog sloja istog lokaliteta.⁷⁸ Zbog toga se zasad kao jedini prepoznatljivi elementi stepске kulture, odnosno kulture jamnih grobova, prisutni kod tumula Kuće Rakića mogu smatrati upravo grobovi u obliku jama sa zgrčenim pokojnicima ukopani u zdravicu, a što bi značilo da je tumul formiran u finalnom eneolitu, odnosno u periodu prelaza iz eneolita u rano bronzano doba, a da su nalazi, moguće, pripadali nekom kasnije formiranom i razorenom grobu.

Istom periodu mogao bi pripadati i razoreni tumul u selu Balabani na lokalitetu Česte Glavice u Zeti, kod koga je grobna raka bila ukopana u šljunkovito tlo i pokrivena kamenom pločom, što bi se moglo smatrati odlikom jamnih grobova. Kako u grobu, pored pokojnika u zgrčenom položaju, nije bilo grobnih priloga, njegova kulturna i hronološka determinacija ostaje otvorena, mada se može pomišljati na isto vrijeme kome pripadaju i grobovi tipa jama u pomenutom tumulu Gruda Boljevića i razorenom tumulu u selu Kuće Rakića u Zetskoj ravnici.⁷⁹

U svakom slučaju, pojava tumula s karakteristikama jamne kulture govori da je i područje Crne Gore pri kraju eneolita, odnosno na prelazu u rano bronzano doba, bilo zahvaćeno prodorom stepskih elemenata.

Oslanjajući se na rezultate arheoloških istraživanja, moguće je do određenog nivoa naznačiti i osnovne karakteristike naredne epohe, odnosno bronzanog doba Crne Gore i do izvjesnog nivoa sagledati kulturna i populaciona prožimanja tokom ove praistorijske epohe. Pri tome je važno naglasiti da se za što cjelovitije sagledavanje razvoja bronzanog doba, s posebnim osvrtom na kulturna i populaciona prožimanja, moraju uzeti u obzir geografske, odnosno geomorfološke karakteristike Crne Gore u okviru kojih se tokom bronzanog doba javljaju određene specifičnosti, što uslovljava potrebu za izdvajanjem većih

⁷⁶ Isti, str. 26–27.

⁷⁷ Isti, str. 31.

⁷⁸ Prendi, F. 1977–1978, str. 31; T. IV, sl. 8.

⁷⁹ Velimirović-Žižić, O. 1983, str. 584.

teritorijalnih i kulturnih cjelina sa sličnim ili istovjetnim manifestacijama, koje ih u kulturnom pogledu približavaju susjednim oblastima — srednjem Jadranu, Hercegovini, centralnom Balkanu, ali i udaljenom, istočnom Mediteranu.

Podaci kojima se danas raspolaže ukazuju da se bronzano doba Crne Gore razvija sa svim onim obilježjima koja ga u osnovi karakterišu. Tako se, pored karakterističnih oblika materijalne kulture, kao osnovni tip naselja javljaju gradine, mada se za stanovanje i dalje koriste pećine, o čemu svjedoče nalazi iz najmlađeg stratuma Crvene stijene, najmlađeg stratuma pećine Odmut i najmlađeg sloja pećine Vranjaj, dok se za sahranjivanje, kao osnovni oblik grobnih konstrukcija, koriste nadgrobne humke, odnosno tumuli.

Pokretni arheološki nalazi koji potiču iz pomenutih pećinskih staništa, kao i iz niza istraženih nadgrobni humki — tumula, čija je hronološka i kulturna pripadnost utvrđena na osnovu njihovih tipoloških karakteristika, omogućavaju da se uz izvjesna ograničenja razvoj bronzanog doba na području Crne Gore sagleda kroz tri razvojne faze — rano, srednje i pozno bronzano doba, pri čemu treba naglasiti da je rano bronzano doba relativno dobro prezentovano, dok je za sagledavanje razvoja srednjeg i poznog bronzanog doba potreban daleko veći broj podataka. Pokretni nalazi istovremeno omogućavaju da se, koliko je to moguće, naznače i kulturna i populaciona prožimanja koja su se tokom ovog perioda odvijala na ovom prostoru. Pored pokretnih nalaza, za sagledavanje kulturnih i populacionih prožimanja, određen broj podataka, slično finalnom eneolitu, pružaju i pojedini segmenti duhovne kulture, na prvom mjestu način sahranjivanja, kao i oblici grobova i pogrebni rituali.

Za utvrđivanje karaktera ranog bronzanog doba, kao i sagledavanja kulturnih i populacionih prožimanja tokom ovog perioda, osnovne podatke, kako je rečeno, pružaju pokretni nalazi, posebno keramički koji potiču iz najmlađih slojeva navedenih pećinskih staništa — stratuma VII pećine Odmut i stratuma III pećine Vranjaj, kao i iz jednog broja istraženih tumula, na prvom mjestu tumula u okolini Meduna, tumula u Milovića gumnu u Tivatskom polju, moguće i tumula u Milovića lokvama kod sela Radovića u Krtolama, tumula u selu Riječani u Banjanima, tumula u selu Borovici kod Pljevalja i moguće tumula na Lisijevom polju kod Berana.

Kada je riječ o nalazima iz pećinskih staništa koji pripadaju ovoj fazi u razvoju bronzanog doba, posebno je zanimljiva grupa keramičkih posuda koja potiče iz tankog, površinskog stratuma VII pećine Odmut, koji, između ostalog, govori o kraćim, povremenim korišćenjima ovog staništa tokom ovog perioda. Pomenuta grupa keramičkih sudova sastoji se od jedne veće, dublje i šire biko-nične zdjele s četiri naspramno postavljene drške i tri manje, polusferične šolje

s jednom drškom.⁸⁰ Veća zdjela, koju odlikuje karakterističan oblik, tipični je predstavnik Moriško-mokrinske kulture, kulture ranog bronzanog doba centralnog Balkana.⁸¹ Pripada posudama tipa *nagyrev*, koje su brojno zastupljene na panonskom području, ali koje su prisutne i među keramičkim materijalom starije faze, ranije pominjane Dinarske kulture, koja obilježava rano bronzano doba istočnog Jadrana.⁸² I za tri keramičke šolje analogije se mogu naći među keramičkim materijalom Dinarske kulture, s napomenom da ovaj oblik ima svoje korijene u Cetinskoj kulturi, u protocetinskom facijesu, pa se iz tih razloga njegovo porijeklo može vezati za srednjojadransko područje.⁸³

Kada je pak riječ o samom stratumu VII pećine Odmut, njegov tanak sloj i siromaštvo nalaza govore da je pećina kao stanište korišćena veoma kratko, a što opet navodi na zaključak da je osnovni vid privređivanja zajednica, koje su u ovoj fazi bronzanog doba pećinu koristile kao stanište, najvjerovatnije bilo stočarstvo koje je iziskivalo potrebu za stalnim kretanjem i kraćim korišćenjem staništa. Istovremeno, navedeni keramički nalazi ukazuju da su tokom ovih kretanja uspostavljeni određeni kulturni kontakti zajednica iz oblasti Pive sa zajednicama s područja Primorja ili Panonije, u okviru kojih nijesu isključena ni određena populaciona prožimanja koja zbog osnovnog tipa privređivanja, po svemu sudeći, nijesu uhvatila čvršćeg korijena.

O međusobnim kulturnim uticajima tokom ranog, ali i tokom srednjeg bronzanog doba, govore i keramički nalazi iz relativno moćnog stratuma III pomenute pećine Vranjaj, koji pokazuje da je stanište tokom ovog razdoblja praistorije bilo duže vremena nastanjeno. Među keramičkim materijalom nalazi se veći broj primjeraka koji se tipološki vezuju za Dinarsku kulturu, i to za njene obje faze, pa se tipološki dobro uklapaju u period i ranog i srednjeg bronzanog doba istočne obale Jadrana i njegovog zaleđa.⁸⁴ Tako se za pojedine keramičke oblike analogije mogu naći među keramičkim materijalom ranog i srednjeg bronzanog doba Istre, Dalmacije sa zaleđem, Hercegovine i Albanije.⁸⁵ Posebno je zanimljivo da se pojedini oblici keramičkih nalaza iz ovog stratuma pećine Vranjaj, kao što su sudovi neprofilisanog oboda i cilindričnog vrata, zatim konične zdjele i veći sudovi ukrašeni različitim plastičnim ukrasima, mogu naći i među keramičkim materijalom bronzanog doba iz tumula Velika gruda u

⁸⁰ Marković, Č. 1985, str. 43.

⁸¹ Čović, B. 1983, str. 168–169.

⁸² Govedarica, B. 1989, str. 162–169, 194.

⁸³ Isti, str. 194.

⁸⁴ Isti, str. 196.

⁸⁵ Pušić, I. 1999, str. 66–67.

Tivatskom polju, što govori o međusobnim kulturnim prožimanjima.⁸⁶ Nadalje, poređenjem keramičkog materijala iz stratuma III pećine Vranjaj s keramičkim materijalom s nalazišta iz susjedne Hercegovine, posebno s nalazima iz slojeva A-2, A-3 i B-1 gradine Varvara koji su opredijeljeni u kraj ranog i početak razvijenog bronzanog doba, zatim iz IV sloja Ravlića pećine s istog područja koji je datovan u rano bronzano doba, kao i iz stratuma II i III gradinskog naselja Gajtan u Albaniji koji takođe pripada ranom i razvijenom bronzanom dobu, može se zaključiti da u hronološkom smislu stratum III pećine Vranjaj pripada kraju ranog i početku srednjeg bronzanog doba,⁸⁷ kao i da su tokom ovog perioda na prostoru Crnogorskog primorja prisutni kulturni uticaju pripjeli sa širih, ali i s relativno bliskih područja.

Pored nalaza iz pećinskih staništa, o osnovnim karakteristikama ranog bronzanog doba Crne Gore i određenim kulturnim i populacionim prožimanjima svjedoče i nalazi iz navedenih, istraženih tumula. Tako, iz jednog istraženog tumula u selu Riječani u Banjanima potiče jedan keramički sud dubokog, bikoničnog recipijenta s ljevkastim vratom i jednom vertikalnom drškom s karakterističnim sjekirastim nastavkom — *ascia*,⁸⁸ što predstavlja jedno od glavnih obilježja Posuške, odnosno prve faze Dinarske kulture koja se hronološki vezuje za kraj ranog bronzanog doba.⁸⁹

O prispjelim kulturnim impulsima tokom ranog bronzanog doba Crne Gore svjedoče i nalazi iz jednog istraženog tumula s Lisijevog polja kod Berana. Riječ je o tumulu formiranom nad prostorom na kome je izvršeno spaljivanje pokojnika. Prostor s ostacima spaljenog pokojnika, koji je tretiran kao primarni grob, prekriven je slojem zemlje i kamenja u koji je ukopan još jedan grob sa zgrčenim pokojnikom, a iznad njega znatno kasnije još jedan s pokojnikom u ispruženom položaju. Za hronološko opredjeljenje groba sa spaljenim pokojnikom i groba sa zgrčenim pokojnikom, koji po svemu sudeći pripadaju istoj fazi nasipanja tumula, poslužile su tri keramičke šolje, dvije konične s jednom drškom i jedna blago bikonična, takođe s jednom drškom, koje su nađene u sloju gari i pepela pored ostataka spaljenog pokojnika.⁹⁰ Slične konačne šolje poznate su iz sloja IIIa naselja Maliq u Albaniji, koji je opredijeljen u ranu bronznu,⁹¹

⁸⁶ Isti, str. 67.

⁸⁷ Isti, str. 68.

⁸⁸ Marković, Č. 1998, str. 207–208.

⁸⁹ Čović, B. 1989, str. 145–172.

⁹⁰ Saveljić-Bulatović, L. — Lutovac, P. 2003, str. 49–50.

⁹¹ Prendi, F. 1977–1978, str. 28, T. II, sl. 2–4.

pa se na osnovu toga i primarne sahrane u tumulu na Lisijevom polju, kao i prisjeli kulturni uticaji, mogu vezati za ovo vremensko razdoblje.

Spaljivanje pokojnika na osnovi tumula s pratećim pogrebnim ritualom i formiranim grobom sa zgrčenim pokojnikom iznad konstatovano je i kod jednog istraženog tumula u Borovici kod Pljevalja, kod koga je na prvobitnoj osnovi izvršeno spaljivanje pokojnika čiji su ostaci s garom i pepelom prekriveni slojem zemlje, u koji je izvršeno sahranjivanje još jednog pokojnika u zgrčenom položaju. Keramički nalazi iz ovog tumula pokazuju određene sličnosti s keramičkim materijalom koji potiče s nalazišta ranog bronzanog doba iz zapadne Hercegovine, ali i s područja Panonije, posebno iz nekropole ranog bronzanog doba u selu Mokrinu u sjevernom Banatu, odnosno Moriške grupe, što pored ostalog navodi na zaključak da je i tumul u Borovici formiran u ranom bronzanom dobu.⁹²

Sam način konstruisanja navedenih tumula, kod kojih je izvršeno spaljivanje pokojnika na osnovi tumula i s grobom formiranim u sloju iznad spaljenog pokojnika, takođe ukazuje na određena kulturna prožimanja budući da je sličan oblik grobne konstrukcije poznat kod kulturne grupe Belotić — Bela Crkva iz zapadne Srbije, koja pripada ranom bronzanom dobu.⁹³

Moguće da ranom bronzanom dobu treba pripisati i tumule koji su uočeni na Međeđoj glavi na lokalitetu Gomile kod Podgorice, koji su davno razoreni i u kojima su konstatovani grobovi u obliku cisti s pokojnicima u zgrčenom položaju. Iz jednog groba ukopanog u stijenu, sa zgrčenim pokojnikom, potiče nekoliko probušenih životinjskih zuba koji su, moguće, pripadali nekoj vrsti ogrlice, inače česte kao nalaza u grobovima stepskih nomada,⁹⁴ ali prisutne i u grobovima ranog bronzanog doba, koji su, istina, okarakterisani eneolitiskim tradicijama.

Za utvrđivanje karaktera srednjeg i poznog bronzanog doba, kao i za sagledavanje kulturnih i populacionih prožimanja tokom ovih perioda, služe nalazi iz stratuma I Crvene stijene, iz pomenutog stratuma III pećine Vranjaj, iz tumula Neškova gruda u Momišićima u Podgorici, iz tumula Velika gruda u Tivatskom polju, iz jednog tumula na Lisijevom polju kod Berana i iz tumula u Gotovuši kod Pljevalja. Pored nalaza iz navedenih tumula, za sagledavanje kulturnih i populacionih prožimanja služi i jedan broj slučajnih nalaza, na prvom mjestu metalno oružje i oruđe.

⁹² O Moriškoj kulturi vidi: Garašanin, M. 1983, str. 476–483.

⁹³ O kulturi Belotić — Bela crkva vidi: Garašanin, M. 1983, str. 705–718.

⁹⁴ Garašanin, D. i M. 1967, str. 62.

Iz stratuma I Crvene stijene, koji u stvari predstavlja površinski sloj pa je otuđa u njemu zastupljen hronološki heterogen keramički materijal, moguće je izdvojiti nekoliko tipičnijih oblika, kao što je pehar s drškom koja prelazi obod i nekoliko drški karakterističnih oblika, koji pripadaju mlađoj fazi Dinarske kulture, odnosno srednjem bronzanom dobu, što govori o prisutnim uticajima pomenute kulture na pećinsko stanište tokom ovog razdoblja.⁹⁵ Moguće je da bi o uticajima iste kulture, u istoj fazi razvoja bronzanog doba, svjedočio i keramički pehar oštre profilacije s jednom vertikalnom drškom, koji potiče iz tumula Neškova gruda u Momišićima u Podgorici.⁹⁶

O određenim kulturnim uticajima govori i keramički materijal pronađen u grobovima tumula Velika gruda, odnosno iz horizonata B-D, koji pripadaju kraju srednjeg i poznog bronzanom dobu. Keramički materijal o kome je riječ — veći lonci, pehari s dvije drske, sferične šolje, zdjele sa zadebljanim obodom i posude korišćene za sahranu, potiče iz grobova različitih konstrukcija, među kojima se razlikuju kamene konstrukcije s pokojnicima sahranjenim u zgrčenom položaju, veće keramičke posude — *pitosi*, korišćeni za sahranu djece i grob sa spaljenim pokojnikom. Pri tome je zanimljivo da keramički materijal, koji uglavnom pripada lokalnoj produkciji, pokazuje određene sličnosti s keramičkim materijalom s većeg broja bronzanodopskih nalazišta, kao što je Beltoja i Gajtan u Albaniji, Varvara, Privala i Nečajno u dalmatinskom zaleđu, Virovitica, Donji Lakoš i Karaburma u dunavskoj ravnici i Paraćin i Donja Brnjica u dolini Morave,⁹⁷ što govori o prisutnosti određenih kulturnih uticaja sa širih prostora. Međutim, i pored navedene sličnosti, materijal o kome je riječ, uglavnom je atipičan te nije pouzdan za precizniju kulturološku i hronološku determinaciju, pa je zaključak da je ukopavanje grobova iz kojih potiče izvršeno krajem srednjeg i tokom poznog bronzanog doba donijet na osnovu datuma dobijenih iz obavljenih radiokarbonskih analiza.⁹⁸

Pored keramičkih nalaza i pojedini primjerci metalnog oružja, oruđa i nakita, koji potiču iz obavljenih arheoloških istraživanja, svjedoče o kulturnim prožimanjima tokom srednjeg i poznog bronzanog doba. Tako, iz više puta pomenutog stratuma I Crvene stijene i iz tumula Neškova gruda potiču dva bronzana noža tzv. egejskog tipa, dok jedan kratki, bronzani mač, koji pripada tipu kratkih mačeva s izraženim središnjim rebrom i jezičkom za pričvršćivanje

⁹⁵ Govedarica, B. 1989, str. 169–172; 195–196.

⁹⁶ Saveljić-Bulatović, L. –Lutovac, P. 2003, str. 33. Kako rezultati istraživanja još uvijek nijesu objavljeni, datovanje keramičkog suda treba uzeti sa rezervom.

⁹⁷ Della Casa, Ph. 1996, str. 191.

⁹⁸ Isti, str. 21–27.

drške, potiče iz tumula na Lisijevom polju kod Berana.⁹⁹ Nož iz Crvene stijene, sudeći po obliku, vezuje se za mlađu fazu Dinarske kulture, odnosno za srednje bronzano doba,¹⁰⁰ dok je nožu iz Neškove grude, pored niza sličnih s jednog broja nalazišta, po obliku najbliži nož iz tumula I s lokaliteta Gračanska polja kod Novog Pazara, koji je zajedno s ostalim nalazima datovan u kraj srednjeg i početak kasnog bronzanog doba.¹⁰¹ Kratkom bronzanom maču s izraženim središnjim rebrom i jezičkom za pričvršćivanje drške iz tumula na Lisijevom polju najbliži su po obliku bronzani mač iz Joševa, iz centralne Srbije,¹⁰² i bronzani bodež iz humke u Arilju,¹⁰³ oba iz kraja srednjeg bronzanog doba.

Nakit koji pripada kasnijim fazama bronzanog doba i koji može da ukaže na određene kulturne veze izuzetno je rijedak, zasad se raspoložuje samo jednim parom masivnih bronzanih narukvica sa spiralnim diskovima iz tumula u Gotovuši i nešto djelova nakita od bronzane žice i lima iz Velike grude u Tivatskom polju. Narukvice sa spiralnim diskovima poznate su među materijalom vatinške grupe, i to iz vatinsko-vršačke faze kojoj pripada i ostava iz Lovasa s isto-vjetnim narukvicama datovanim u srednju bronznu.¹⁰⁴ Osim navedenog, slični primjerci narukvica poznati su uglavnom kao slučajni nalazi i sa šireg područja Srbije, gdje su takođe datovani u srednje bronzano doba.¹⁰⁵

Djelovi nakita iz Velike grude — spiralno prstenje, salteleoni, naočarasti prijevjesci i dugmad s ušicom, koji u tipološkom pogledu ne nude neke veće mogućnosti za kulturnu i hronološku determinaciju, uglavnom su vezani za početak poznog bronzanog doba.¹⁰⁶

Osim navedenih nalaza, koji potiču iz obavljenih istraživanja, o određenim kulturnim prožimanjima tokom srednjeg i poznog bronzanog doba, govori i jedan broj slučajnih nalaza, uglavnom metalnog oružja i oruđa. Među ovim nalazima posebno su brojne bronzane sjekire tzv. albansko-dalmatinskog tipa, od kojih veći broj potiče iz nekoliko slučajno otkrivenih ostava, koje se pominju u starijoj literaturi, a čiji su sadržaji davno izgubljeni. Tako se pominje ostava iz Petrovca s čitavih dvadeset primjerak pomenutih sjekira, zatim ostava s lokaliteta Kuline u Zavrhu kod Nikšića, kao i ostava iz Grdove gradine u Petrovićima. Pored ostava pominju se i usamljeni, slučajni nalazi ovih sjekira

⁹⁹ Marković, Č. 1997, str. 330.

¹⁰⁰ Govedarica, B. 1989, str. 195–196.

¹⁰¹ Jevtić, M. 1997, str. 306, fig. 10, sl. 8.

¹⁰² Garašanin, M. 1983b, str. 737, 748; T. CII, sl. 1.

¹⁰³ Zotović, M. 1985, str. 52.

¹⁰⁴ Vinski, Z. 1958, str. 7–8; Garašanin, M. 1983a, str. 515; T. LXXV, sl. 24 i 25.

¹⁰⁵ Zotović, M. 1985, str. 50.

¹⁰⁶ Della Casa Ph. 1996, str. 191.

— iz Spiča, iz okoline Ulcinja, iz Vladimira, iz okoline Podgorice, iz Ostrelja kod Bijelog Polja i iz Boana kod Šavnika.¹⁰⁷

Posebno je značajno napomenuti da su različite varijante bronzanih sjekira, koje su više ili manje slične dalmatinsko-albanskom tipu, rasprostranjene na širokom prostoru od Sirije i Palestine do Kavkaza, srednje Evrope i istočnih obala Jadrana. Budući da su u Crnoj Gori nađene u zavidnom broju, pomenuta rasprostranjenost ukazuje na kulturne veze ovog prostora sa širim okruženjem. Istovremeno, relativno veliki broj ukazuje i na mogućnost njihove proizvodnje na prostoru Crne Gore. Pored brojnosti, na njihovu moguću proizvodnju ukazuju i određeni nalazi, kao što je jedna šuplja sjekira, tzv. kelt, slučajno nađena na lokalitetu Rudeš kod Berana, uz koju je nađen jedan fragment kamenog kalupa koji je služio za livenje¹⁰⁸ i jedan čep od pečene gline nađen u stratumu I Crvene stijene, koji je, kao dio kalupa, takođe služio za livenje ovih sjekira.¹⁰⁹

Nalazi bronzanih sjekira tzv. albansko-dalmatinskog tipa na području Crne Gore pokazuju da su stanovnici ovih prostora, kao nosioci razvoja srednjeg i kasnog bronzanog doba, održavali trgovačke veze s bližim, susjednim oblastima, ali i s daljim područjima Mediterana i Podunavlja. Istovremeno, pojava ovih nalaza ukazuje i na mogućnost doseljavanja novih populacija čak i iz udaljenih oblasti crnomorskih stepa, koji među starosjedioce unose nemire, dovodeći do radikalnih promjena u društvenoekonomskim odnosima i u manifestacijama materijalne i duhovne kulture. Nesigurnosti i brojne opasnosti izazvane čestim pomjeranjima različitih populacija, primorale su autohtono stanovništvo da za svoja naselja potraže sigurnija mjesta, birajući najčešće taško pristupačne, prirodno zaštićene vrhove dominantnih brežuljaka, na kojima formiraju gradinski tip naselja.

Na kraju, značajno je napomenuti da za utvrđivanje apsolutne hronologije bronzanog doba Crne Gore služe datumi dobijeni radiokarbonskom analizom, jedan iz stratuma VII pećine Odmut i nekoliko iz različitih horizonata sahranjivanja u tumulu Velika gruda. Analiza uzorka iz stratuma VII pećine Odmut dala je datum od 1710 ± 80 godina stare ere,¹¹⁰ što bi u suštini odgovaralo razvijenoj fazi ranog bronzanog doba, dok su radiokarbonske analize iz Velike grude pokazale da se ukopavanje grobova u horizonte B-D vršilo krajem

¹⁰⁷ Marković, Č. 2006, str. 191.

¹⁰⁸ Saveljić-Bulatović, L. — Lutovac, P. 2003, str. 54.

¹⁰⁹ Benac, A. 1975, str. 142.

¹¹⁰ Marković, Č. 1985, str. 44.

srednjeg i tokom kasnog bronzanog doba, odnosno između 1400. i 1200. godine stare ere.¹¹¹

Pri samom kraju poznog bronzanog doba, koji označava i prelaznu fazu, Crna Gora ulazi u novu epohu — gvozdeno doba, razdoblje u praistoriji u koje se kao osnovna sirovina za izradu oruđa i oružja koristi gvožđe. Nažalost, period prelaza iz bronzanog u gvozdeno doba koji je trajao gotovo pola milenijuma, od oko 1200. pa do oko 800. godine prije nove ere, i koji je okarakterisan velikim nemirima i čestim etničkim pomjeranjima u nauci poznatim i pod imenom *egejska seoba*, zbog izuzetno skromnih istraživanja na teritoriji Crne Gore ostao je gotovo nepoznat. Međutim, kada je riječ o samom gvozdenom dobu, zahvaljujući obavljenim arheološkim istraživanjima većeg broja lokaliteta, ova epoha je na prostorima Crne Gore relativno dobro poznata. Rezultati istraživanja su istovremeno omogućili da se gvozdeno doba Crne Gore može, istina još uvijek dosta uopšteno, sagledati u okvirima svoja dva velika razvojna perioda — starije gvozdeno doba, poznato i kao *halštat* po nalazištu Hallstatt u Austriji, i mlađe gvozdeno doba, poznato kao *laten* po nalazištu La Tène u Švajcarskoj.

Jedna od bitnih karakteristika gvozdenog doba ogleda se u činjenici da je s njegovim počecima nastupio i period opšte stabilizacije, što je postepeno dovelo da se na prostoru od jugoistočne Bosne i jugozapadne Srbije, pa do srednje Albanije, zahvatajući i Crnu Goru, formira jedna veća etnička zajednica obilježena sličnim ili istovjetnim manifestacijama materijalne i duhovne kulture, poznata pod zajedničkim imenom Iliri, koji su u osnovi i nosioci razvoja gvozdenog doba, i to ne samo na teritoriji Crne Gore, već i šire. Sada je postalo moguće da se razvoj pojedinih kultura gvozdenog doba konkretno veže za određene etničke grupe, odnosno za određena plemena.

U okviru navedenog, pri proučavanju razvoja gvozdenog doba na području Crne Gore ipak se mora, slično proučavanju ranijih praistorijskih perioda, poći od činjenice da se na ovom prostoru i u ovoj praistorijskoj epohi jasno uočavaju dva geografski izdvojena regiona sa specifičnim kulturnim manifestacijama — primorski i kontinentalni, od kojih prvi dolinama rijeka Trebišnjice i Bojane gravitira Jadranskom moru, a drugi, dolinama Tare, Pive, Lima i Čehotine, centralnom Balkanu. Pri tome je bitno napomenuti da navedena geografska podijeljenost nije bitno uticala na razvoj gvozdenog doba u starijim fazama, budući da on u osnovi posjeduje takve karakteristike na osnovu kojih se može smatrati dijelom jednog velikog kulturnog i etničkog kompleksa, koji

¹¹¹ Della Casa Ph. 1996, str. 24–27.

je, pored Crne Gore, zahvatao i jugoistočnu Bosnu, istočnu Hercegovinu, jugozapadnu Srbiju s Metohijom i srednju i sjevernu Albaniju. Zajednice nastanjene na ovom prostoru okarakterisane su sličnim ili istovjetnim manifestacijama materijalne i duhovne kulture, i u osnovi pripadaju jednom zajedničkom kulturnom kompleksu poznatom kao Glasinačka kultura.¹¹² Stoga se Crna Gora u periodu starijeg gvođenog doba, koje zahvata vrijeme od VIII pa do IV vijeka prije nove ere, može u cjelini smatrati dijelom ovog velikog kulturnog i etničkog kompleksa, koji se protezao od rijeke Morave na istoku do planine Romanije na zapadu. Na ovom širokom prostoru, kako je navedeno, javljaju se tokom starijeg gvođenog doba manifestacije materijalne i duhovne kulture sličnih ili istovjetnih karakteristika, što znatno otežava sagledavanje ostvarenih kontakata između zajednica nastanjenih na ovim područjima.

Međutim, za razliku od starijeg, situacija u razvoju mlađeg gvođenog doba Crne Gore znatno je drugačija, što se posebno odnosi na primorski region. Naime, primorski region već od zadnjih faza starijeg gvođenog doba biva zahvaćen uticajima iz razvijenih kultura mediteranskog svijeta, prvo grčke, pa zatim i rimske, što se kao posljedica manifestuje u činjenici da ovaj region ubrzanim tempom doživljava krupne i često korjenite promjene u svom kulturnom, društvenoekonomskom i istorijskom razvoju. Uspostavljanjem čvrstih veza s razvijenim svijetom domorodačko stanovništvo postepeno napušta tekovine svoje tradicionalne kulture, što se na prvom mjestu uočava u izmijenjenom karakteru materijalne i duhovne kulture.

Dok primorski region, kako je naglašeno, tokom mlađeg gvođenog doba doživljava krupne promjene, kontinentalni region Crne Gore uglavnom ostaje po strani, pošteđen od ovih zbivanja jer do njega veoma sporo dopiru strani impulsi, tako da on vrlo dugo u svom razvoju čuva elemente tradicionalne, lokalne kulture.

Kada je pak riječ o kulturnim i populacionim prožimanjima koja su se tokom gvođenog doba odvijala na prostoru Crne Gore, mora se ukazati na činjenicu da i pored znatnog broja istraženih lokaliteta, dobijeni rezultati još uvijek nijesu dovoljni da se ovi, nadasve značajni procesi, u potpunosti sagledaju, posebno tokom starijeg gvođenog doba, odnosno u vremenu od VIII do IV vijeka stare ere. O procesima koji su se tokom ovog perioda, odnosno tokom starijeg gvođenog doba, odvijali na prostoru Crne Gore svjedoči sasvim skroman broj nalaza, za koje se može pretpostaviti da su ili stranog porijekla ili da su izrađeni pod stranim uticajima. Nalazi o kojima je riječ pripadaju keramici,

¹¹² O Glasinačkoj kulturi vidi: Čović, B. 1987, str. 575–643.

metalnom oružju, oruđu, nakitu i djelovima nakita i uglavnom potiču iz nekoliko istraženih tumula i jednog gradinskog naselja. Pored nalaza iz obavljenih istraživanja, jedan manji broj, uglavnom metalnog oružja, pripada slučajnim nalazima.

Keramika koja pripada starijem gvozdenom dobu, čije se porijeklo može pripisati stranim uticajima ili pak samom importu, potiče iz tumula u Gotovuši kod Pljevalja, iz tumula na Lisijevom polju kod Berana i iz gradinskog naselja Škrke u ataru Cetinja.

Iz tri groba tumula u Gotovuši potiču tri keramička suda, od kojih jedan pripada trbušastim sudovima s visokim cilindričnim vratom i jednom vertikalnom drškom koja nadvisuje obod, čiji je trbuh na oštrom prelazu u rame ukrašen s tri bradavičasta ispupčenja. Druga dva keramička suda takođe pripadaju trbušastim sudovima s jednom visokom, vertikalnom drškom koja nadvisuje obod, od kojih je jedan na ramenu ukrašen snopovima plitkih, vertikalnih kanelura. Navedeni oblici keramike vezuju se za fazu IVb Glasinačke kulture.¹¹³ Posebno je zanimljivo da se analogije za sud s bradavičastim ispupčenjima mogu naći među materijalom s lokaliteta Orlova čuka u Makedoniji, što govori o njihovoj rasprostranjenosti i međusobnim uticajima na jednom širem prostoru i u dužem vremenskom periodu.¹¹⁴

S Lisijevog polja potiče pet keramičkih sudova, od kojih su tri pronađena u dva istraženja tumula, dok dva potiču iz jednog ranije razorenog tumula, s istog lokaliteta. Keramički sud iz istraženog tumula I pripada dubokom, bikoničnom peharu, s koničnom stopom i s dvije male kalemaste drške, dok od dva suda iz tumula II jedan pripada trbušastom peharu s dvije visoke drške, ukrašen dubokim, paralelnim urezima, a drugi koničnom peharu grube fakture, debelih zidova i bez ukrasa. Od dva suda iz razorenog tumula jedan pripada oštro profilisanom, bikoničnom peharu s dvije visoke drške koje su zajedno s ramenom ukrašene širokim kanelurama, dok drugi pripada manjem krčagu s trolisnim otvorom — rađen na vitlu, ukrašen trima horizontalnim trakama islikanim crvenkastom bojom.¹¹⁵ Posebno je zanimljiv pehar s dvije kalemaste drške iz tumula I jer je sličan oblik suda, koji pripada tzv. kotoni-
ma, poznat s nalazišta starijeg gvozdenog doba Kosova.¹¹⁶ Porijeklo ovog oblika suda dovodi se u vezu s postojanjem keramičarske radionice u Dirahionu, gdje je krajem VII i tokom VI vijeka stare ere došlo do samostalnog razvoja

¹¹³ Marković, Č. 1965/66, str. 222–223.

¹¹⁴ Mikulčić, I. 1961, str. 56, 61.

¹¹⁵ Marković, Č. 1997, str. 325–335.

¹¹⁶ Jevtić, M. 1983. T. 35/11; T. 3 /2; T. 38/8.

jednog korintskog suda ovoga tipa.¹¹⁷ Istina, keramički sud iz tumula na Lisijevom polju ne pripada klasičnom tipu kotona, već tipu pehara i s kotonima ga jedino povezuju slične kalemaste drške, koje su se na njemu našle kao imitacija složenijih kalemastih drški kotona. Za preciznije hronološko opredjeljenje pehara značajan je podatak da je uz njega nađena i jedna bronzana aplikacija koja pripada početku IV vijeka, pa se shodno tome pehar ne bi pripisao starijem, već počecima mlađeg gvozdenog doba, koji je kao lokalni proizvod nastao po stranom uzoru.¹¹⁸

Pored pehara s kalemastim drškama, o preuzimanju stranih uzora svjedoči i trbušasti pehar iz tumula II s Lisijevog polja, ukrašen dubokim, paralelnim urezima, koji je kao oblik čest na nalazištima starijeg gvozdenog doba. Najbliže analogije mogu se naći među keramičkim materijalom koji potiče iz tumula na lokalitetu Romaja, takođe na Kosovu, opredijeljenim u VI–V vijek stare ere.¹¹⁹

Uz navedeno, potrebno je napomenuti da je u obavljenim sondažnim iskopavanjima na lokalitetu Škrke u ataru Cetinja otkriven moćan kulturni depozit podijeljen u dva stratuma, koji je, po svemu sudeći, poticao od nekadašnje gradine formirane na ovom prostoru. U prvom, starijem stratumu, pored nalaza keramičkog materijala lokalne proizvodnje, otkriven je i znatan broj fragmenata koji su poticali od importovane, grčke, crnofirnisovane keramike. Na pojedinim fragmentima sačuvali su se tragovi figuralnih predstava, što je omogućilo da se zaključi da su fragmenti pripadali grčkim, crnofiguralnim vazama iz VI i V vijeka stare ere. Prisustvo crnofirnisovane grčke keramike na lokalitetu Škrke moguće je dovesti u vezu s periodom kada se na obali Jadrana i ostrvima osnivaju brojne grčke kolonije i trgovački centri — emporijumi, iz kojih, kako to pokazuju nalazi crnofirnisovane keramike s lokaliteta Škrke, grčki uticaji prodiru dublje u unutrašnjost kopna i kada se uspostavljaju trgovačke veza ovog područja s grčkim svijetom.¹²⁰

Keramički proizvodi iz navedenih nalazišta, između ostalog, svjedoče o prisutnim kulturnim prožimanjima tokom starijeg gvozdenog doba, prije svega zasnovani na uspostavljenim trgovačkim odnosima s mediteranskim svijetom, prvenstveno s Grčkom. Ranije pomenuti nalaz keramičkog suda iz razorenog tumula na Lisijevom polju s trolisnim otvorom i slikanom dekoracijom, koji,

¹¹⁷ Parović-Pešikan, M. 1986, str. 33.

¹¹⁸ Marković, Č. 1997, str. 328–329.

¹¹⁹ Đurić, N. — Glišić, J. — Todorović, J. 1975, str. 111–112.

¹²⁰ Materijal s iskopavanja nije detaljnije obrađivan. Sačinjen je sumarni izvještaj o iskopavanjima bez detaljne tipološke i hronološke analize. Vidi: Leković, V. 1976, str. 186–188; Marković, Č. 1994, str. 19–23.

po svemu sudeći, pripada jonskoj produkciji i koji ima direktne analogije sa sličnim sudom iz jednog tumula u Atenici kod Čačka,¹²¹ nije značajan samo po tome što potvrđuje postojanje direktnih trgovačkih veza s razvijenim trgovačkim centrima, već i po tome što je to prvi i zasad jedini keramički sud starijeg gvozdenog doba nađen na prostoru Crne Gore, a rađen na vitlu.

Pored keramike, o kulturnim, a moguće i populacionim prožimanjima govore i metalni nalazi, posebno gvozdena koplja, gvozdeni noževi, mačevi, krstaste sjekire, kao i djelovi defanzivne ratničke opreme — bronzani štitnici za cjevanice, tzv. knemide, bronzani šljemovi i djelovi štitova, tzv. umba, koji su, pored svoje osnovne uloge, predstavljali i predmete razmjene i trgovine. Daleko najveći broj i ofanzivnog i defanzivnog oružja potiče iz istraženih tumula — Gotovuše, Lisijevog polja i Dušića u Zeti, dok manji broj pripada nalazima koji potiču iz razorenih tumula — Lušca kod Berana, Kličeva kod Nikšića, lokaliteta Vješala na Krstačkom polju kod Cetinja i slučajnim nalazima u Kalušićima kod Pljevalja. Gotovo redovna pojava oružja u grobovima pod tumulima iz starijeg gvozdenog doba očito pokazuje da je u ovom periodu posebno ojačao sloj ratnika koji su u čestim međusobnim sukobima i nemirima igrali značajnu ulogu, kako u ekonomskom, tako i u društvenom životu zajednica.

Gvozdeno ofanzivno oružje — koplja, noževi i mačevi, vremenski se može smjestiti u raspon od VIII pa do kraja VI vijeka stare ere, mada se identični primjerci mogu sresti i kasnije.

Tip gvozdenog koplja javlja se u nekoliko varijanata, od kojih jednu odlikuje kraći i nešto širi list, drugu dugi i uzani list i dugi tulac, dok treću odlikuje široki list i dugi tulac. Svi navedeni tipovi poznati su sa širih prostora, i u osnovi se vezuju za Glasinačku kulturu, za faze Glasinac IV b i IVC-2.¹²²

Gvozdeni noževi, mahom fragmentovani, uglavnom pripadaju jednom istom tipu koji odlikuje blago povijeno sječivo na čijem se jednom kraju nalaze rupice za pričvršćivanje dvodjelne drške. Pripadaju, kao i gvozdeni mačevi, fazama Glasinac IVb i IVC-2.¹²³

Istom vremenu i istim fazama Glasinačke kulture pripada i nekoliko gvozdenih mačeva. Posebno je zanimljiv mač s lokaliteta Vješala kod Cetinja, odlikuje ga jabučica u obliku šešira, a pripada tipu dvosjeklih mačeva poznatih i kao „mačevi glasinačkog tipa”, koji obilježavaju fazu Glasinac IVb.¹²⁴ Nekoliko

¹²¹ Palavestra, A. 1984, str. 44.

¹²² Marković, Č. 1965/66, str. 220–221; Marković, Č. 1975, str. 232; Marković, Č. 1994, str. 242; Žižić, O. 1979, str. 211.

¹²³ Čović, B. 1987, str. 591.

¹²⁴ Benac, A. — Čović, B. 1957, str. 38.

gvozdених маџева из Клиџева, од којих један припада типу пламенастих маџева, а други, саџувани у фрагментима, припадају типу двосјеклих маџева, датовани су у крај VI и почетак V вијека прије нове ере,¹²⁵ односно у фазу Glasinac IVc-2.¹²⁶

За праџење културних и популационих проџимања на територији Црне Горе током старијег гвозденог доба значајно је поменути и неколико налаза дефанзивног оруџја, посебно бронзане шлемове, од којих један потиџе из разореног тумула у Клиџеву, а два из будванске некрополе, затим два пара бронзаних штитника за цјеванице, тзв. knemida, такоџе из Клиџева, као и два бронзана штитника за штит, тзв. umba, из Лушца.

Бронзани шлемови који припадају тзв. грџко-илирском типу, названом тако јер по облику подсјеџају на коринтске шлемове, али се од ових разликују јер им недостаје штитник за нос, веома су ваџан елемент за праџење ширења грџких утицаја у подручја настанјена Илирима. За ову врсту дефанзивног оруџја оправдано се мисли да су производ грџких радоница и да су углавном били намијенјени извозу, првенствено у илirska подручја, гдје су релативно бројни управо на налазиштима с „centralnog ilirskog подручја”,¹²⁷ мада се шлемови сличних карактеристика налазе на ширем простору, поџев од сјеверне Грџке, преко Албаније, Македоније, Србије, Босне и Херцеговине, Хрватске, Румуније, до јуџне Русије.¹²⁸ Временски се везују за VI–V вијек старе ере,¹²⁹ али се њихова употреба протеџе и касније, како то показују шлемови наџени у гробовима хеленистиџке некрополе Будве, гдје су на основу осталог пратеџег материјала, датовани у IV вијек старе ере, односно у млаџе гвоздено доба. Инаџе, појава ових шлемова говори о развијеним трговаџким везама с Грџком из које је допремана ова луксузна роба.

За пар бронзаних штитника за цјеванице, тзв. knemida, пронаџених приликом копања канала за водовод у Клиџеву, по свему судеџи у разореном тумулу, не постоје блиџи подаци, тако да се не моџе са сигурношћу реџи да су припадале гробу, мада би то било највјероватније будуџи да су knemide као дио луксузнице, ратниџке опреме углавном налаџене у богатијим, тзв. kneџевским гробовима. Из наведеног се моџе закључити да је и у гробу у Клиџеву, могуџе, био сахранјен неки од локалних војних старјешина, свакако припадник веџ формиране племенске аристократије. Највјероватније је и овај налаз припадао страном производу, мада се на основу једноставне израде, без украса, моџе претпоставити да је и локални производ израџен по узору на страни, у вријеме када поџиње

¹²⁵ Џиџић, О. 1979. 209–210.

¹²⁶ Џовић, Б. 1987, стр. 615.

¹²⁷ Џовић, Б. 1964, стр. 105.

¹²⁸ Маровић, И. — Николанци, М. 1977, стр. 37.

¹²⁹ Гарашанин, Д. и М. 1967, стр. 84–85.

intenzivnija pojava luksuznih predmeta importovanih iz Grčke i južne Italije. Vremenski se vezuju za kraj VI ili početak V vijeka stare ere.¹³⁰

Defanzivnom oružju pripadaju i dva bronzana štitnika za štit, tzv. umba, nađena u razorenom tumulu u selu Lušcu kod Berana.¹³¹ Oblikom i načinom ukrašavanja slični su štitnicima iz Glasinačke kulture, datovani u drugu polovinu VII ili početak VI vijeka stare ere, za koje se misli da pripadaju grčkom importu, mada bi se moglo pomisliti i da su lokalni produkt izrađen po stranim uzorima.¹³²

Iz prikazanog bi se moglo zaključiti da je gvozdeno oružje pronađeno na tlu Crne Gore, koje pripada starijem gvozdenom dobu, manjim dijelom uvezeno sa starane putem ostvarenih trgovačkih veza, prvenstveno s Grčkom, kao što su bronzani šlemovi, knemide i štitnici za štitove, dok veći dio, kao što su koplja, noževi, mačevi i sjekire, pripadaju lokalnim proizvodima nastalim po stranim uzorima.

Daleko najbrojniju grupu pokretnih nalaza iz starijeg gvozdenog doba predstavlja nakit i djelovi nakita, koji, pored nalaza keramike i metalnog oružja i oruđa, takođe predstavljaju jednu od značajnih komponenata za praćenje kulturnih i populacionih prožimanja na tlu Crne Gore tokom ovog perioda. Među nakitom se uočava nekoliko osnovnih oblika koji se mogu smatrati zajedničkim za širok prostor nastanjen Ilirima. Posebno su u tom smislu karakteristične fibule, zatim narukvice, pojasne kopče i posebno značajni privjesci i aplikacije od bronzne i ćilibara.

Kod fibula, kao posebno brojne grupe nakita, moguće je razlikovati nekoliko tipova — dvopetljaste, zatim lučne, fibule s nogom u obliku beotskog štita, lučne s pravougaonom nogom i dugmetastim ispupčenjem na kraju, lučne s rebrastim lukom, lučne s tordiranim lukom, lučne s trougaonom nogom, čunaste s lukom ukrašenim urezima, kolutaste i naočaraste. Fibule navedenih tipova, koje uglavnom potiču iz tumula u Gotovuši, Lisijevom polju, Lušcu i Žugića gumnu u blizini sela Levar Tara, u kanjonu Tare, poznate su sa širih prostora Glasinačke kulture i očito su predstavljale predmet trgovine i razmjene dobara između pojedinih područja.

Tako, dvopetljaste lučne fibule s nogom u obliku beotskog štita, bez obzira na određene razlike koje se javljaju u oblikovanju noge, predstavljaju jedan od vodećih tipova fibula iz kasnog VII i prve polovine VI vijeka na mnogim

¹³⁰ Isti, str. 414.

¹³¹ Marković, Č. 1975, str. 229–230.

¹³² Isti, str. 231.

nalazištima starijeg gvozdenog doba centralnog Balkana.¹³³ Tip naočaraste fibule s pravougaonom nogom sa sedlastim ulegnućem i dugmetastim ispupčenjem na kraju pripada VI i početku V vijeka stare ere.¹³⁴ Istom periodu, ili preciznije glasinačkoj fazi IVC-2, pripadaju i dvije fragmentovane, čunaste fibule, zatim dva fragmenta rebrastog luka, kao i fragment tordiranog luka male lučne fibule, koji potiču iz razorenog tumulu na Lisijevom polju,¹³⁵ dok jedini primjerek kolutaste fibule, poznat iz tumula sa Žugića gumna, pripada nešto ranijoj glasinačkoj fazi IVC-1.¹³⁶ Posebno su značajni nalazi nekoliko fragmentovanih, bronzanih, naočarastih fibula iz razorenih tumula na Lisijevom polju i Lušcu, budući da pripadaju tipu koji se javlja na širem prostoru Balkanskog poluostrva i u širem vremenskom rasponu. U Srbiji i Makedoniji ovaj tip fibule datovan je u vrijeme između 600. i 500. godine stare ere,¹³⁷ dok se na Glasincu javljaju ranije i upotrebi je od 800. do 500. godine stare ere.¹³⁸ Zanimljivo je da je iz tumula u Gotovuši poznat i tip lučne fibule s trougaonom nogom, koji je posebno karakterističan za istočnu Bosnu i koji se, kao i tip naočarastih fibula vezuje za VIII vijek, mada se njegova upotreba zadržava sve do VI vijeka stare ere.¹³⁹

I među narukvicama koje se mogu pripisati starijem gvozdenom dobu poznato je nekoliko osnovnih tipova. Među ovom vrstom nakita posebno je zanimljiv tip masivnih, bronzanih narukvica s prekrštenim krajevima, često ukrašene urezanim i punktiranim ornamentima, poznate iz tumula u Gotovuši i iz razorenih tumula u Lušcu i Lisijevom polju, koje se javljaju na relativno širokom prostoru i kroz duži vremenski period, od VIII pa sve do kraja VI vijeka stare ere.

Bronzanom nakitu iz starijeg gvozdenog doba pripada i veći broj privezaka različitog oblika, koji uglavnom potiču iz razorenih tumula na Lisijevom polju, Lušcu i Kličevu. Tako, s Lisijevog polja potiče jedan složeni privezak, koji se ili nosio na grudima ili je pripadao nekoj vrsti pojasa. Sastoji se od jedne veće bronzane alke o koju je okačen niz manjih lančića na čijim se krajevima nalazi po jedan manji perforirani, praporasti privezak s nožicom. Javljaju se gotovo kroz sve faze Glasinačke kulture, mada su posebno omiljeni i brojno zastupljeni između 550. i 500. godine stare ere.¹⁴⁰

¹³³ Čović, B. 1987, str. 612.

¹³⁴ Marković, Č. 1997, str. 329.

¹³⁵ Srejšević, D. — Marković, Č. 1980/81, str. 70, 72; Čović, B. 1987, str. 615.

¹³⁶ Marković, Č. 2004, str. 326–327.

¹³⁷ Garašanin, M. 1951, str. 64.

¹³⁸ Čović, B. 1978, str. 586–626.

¹³⁹ Čović, B. 1967, str. 35–41.

¹⁴⁰ Isti, str. 622.

Posebnu pažnju zaslužuje i bronzani privezak iz Lisijevo polja, lunulastog oblika sa stilizovanim predstavama ptičijih glava na oba kraja i diskom u sredini, postavljenim na visoko postolje, što u suštini predstavlja stilizovanu sunčevu barku. Privezak se svojim sadržajem i načinom oblikovanja uklapa u umjetnost koja se tokom poznog bronzanog i starijeg gvozdenog doba razvijala u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva, čiji su glavni atributi šematizam i apstrakcija.

Osim bronzanih, s Lisijevo polja potiče i nekoliko zanimljivih ćilibarskih privezaka i ukrasa, od kojih šest liče na kozmetičke palete, dok ostala četiri pripadaju privescima s figuralnim predstavama. Jedan sadrži predstavu jahača na konju u pratnji psa, drugi predstavu ljudske glave, treći predstavu zeca u ležećem položaju, dok četvrti sadrži predstavu divljeg vepra. Značajno je naglasiti da su ukrasni predmeti od ćilibara poznati s prostora Grčke, Male Azije, Apeninskog poluostrva i unutrašnjosti Balkana. Kako se nalazi s Lisijevo polja vezuju za kraj VI i početak V vijeka stare ere, u vrijeme kada se na Apeninskom poluostrvu, posebno u oblasti Picenuma u južnoj Italiji, Kampaniji i Apuliji, ova vrsta ukrasa proizvodi u velikom broju, logično je pretpostaviti da su i primjerci iz Lisijevo polja pristigli iz neke od tih radionica, mada nije isključena ni mogućnost postojanja neke radionice u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva.¹⁴¹ Slično bronzanom privesku sa stilizovanim sunčevom barkom, i ćilibarski privesci svojim sadržajem i načinom oblikovanja pružaju značajne podatke o duhovnoj kulturi i umjetničkim preokupacijama nosilaca kulture starijeg gvozdenog doba, koji su krajem VI i početkom V vijeka nastanjivali unutrašnjost Balkanskog poluostrva.¹⁴²

Vidljivo jedinstvo u tipologiji nakita s područja Crne Gore, posebno iz njenih sjevernih djelova, s nakitom iz susjednih oblasti pokazuje da se ova vrsta nalaza u cjelini uklapa u kulturni kompleks u kome se pojavljuju identične manifestacije materijalne i duhovne kulture, što u suštini predstavlja odraz formiranja jedne snažne i brojne plemenske organizacije, čija se teritorija, kako je rečeno, pružala od zapadne Morave na istoku, do Romanije na zapadu.¹⁴³ Iz navedenog se nameće i zaključak da je teritorija Crne Gore tokom ovog perioda, kako je ranije rečeno, predstavljala samo dio velike i organizovane zajednice, čije se zajedničke kulturne tvorevine manifestuju na jednom relativno velikom prostoru, u okviru koga pokretni arheološki materijal pokazuje najveću sličnost s glasinačkom kulturnom grupom, što, pored boljeg razumijevanja razvoja starijeg gvozdenog doba, istovremeno omogućava i jasnije sagledavanje

¹⁴¹ Marković, C. 1984, str. 85.

¹⁴² Srejić, D. — Marković, Č. 1980/81. 70–79.

¹⁴³ Čović, B. 1967, str. 40.

kulturnih i populacionih prožimanja, koja su se tokom ovog perioda odvijala na prostoru Crne Gore.

Kada je pak riječ o mlađem gvozdenom dobu, njegov razvoj je tekao sasvim drugačijim tempom i pod drugim okolnostima, što je dovelo do krupnih promjena u svim sferama života.

Brojna ilirska plemena koja su u periodu starijeg gvozdenog doba naseljavala teritoriju Crne Gore, tokom mlađeg gvozdenog doba, koje zahvata vremenski raspon od IV pa do kraja I vijeka stare ere, dostigla su visok stepen svog razvoja s jasno izdiferenciranom plemenskom organizacijom, koja je omogućila da se relativno lako ujedine u jedan viši, natplemenski savez, u organizovanu državu, poznatu kao Ilirska država.

Pri tome ne treba izostaviti ni uticaje sa strane, prvenstveno iz Grčke, koji su za dalji razvoj mlađeg gvozdenog doba, odnosno kulture Ilira na tlu Crne Gore, u nekim njenim djelovima imali i presudan značaj. Već je ranije rečeno da su se još u periodu starijeg gvozdenog doba počeli osjećati uticaji iz Grčke, koji su od VI vijeka postajali intenzivniji, zahvatajući u prvo vrijeme samo primorski dio, da bi se kasnije prenijeli i dublje u unutrašnjost Crne Gore. Tokom mlađeg gvozdenog doba ovi uticaji postaju još snažniji jer se sada osnivaju i prve grčke kolonije na jadranskoj obali i ostrvima, koje održavaju stalne trgovačke kontakte s domaćim, ilirskim stanovništvom. Prošireni grčki uticaji ostavljaju duboke tragove u kulturi mlađeg gvozdenog doba na tlu Crne Gore, odnosno u kulturi Ilira, mijenjajući iz osnova njen karakter. Jak import strane, prvenstveno luksuzne robe, uticao je na promjenu osnovnih karakteristika domaćih proizvoda, budući da proizvođači teže da imitiranjem grčkih proizvoda zadovolje izmijenjene ukuse domaćeg stanovništva. Zahvaljujući uočenim karakteristikama, na prvom mjestu karakteristikama novoformiranih naselja i posebno pokretnog arheološkog materijala otkrivenog u obavljenim istraživanjima, moguće je sada s više aspekata sagledati i kulturna i populaciona prožimanja koja su se odvijala na tlu Crne Gore tokom mlađeg gvozdenog doba.

Kako se iz navedenog može zaključiti, kulturne manifestacije mlađeg gvozdenog doba u Crnoj Gori umnogome se razlikuju od onih iz starijeg gvozdenog doba. Promijenjeni uslovi života, izazvani novim ekonomskim i društvenim uticajima, diktirali su i potrebe za izmjenama u kulturnim, ekonomskim i društvenim odnosima. Posebno su značajne primjene zapažene u duhovnoj i materijalnoj kulturi. Promjene u duhovnoj kulturi se, u prvom redu, zapažaju u izmijenjenim odnosima prema mrtvima, budući da se sada, pored sahranjivanja pod tumulima, na prostorima zahvaćenim jakom helenizacijom javljaju nekropole s ravnim grobovima, gdje se, pored osnovnog pogrebnog rituala

— inhumacije, javlja i kremacija pokojnika, dok se promjene u materijalnoj kulturi zapažaju kod naselja i pokretnog fonda.

Kada je riječ o naseljima mlađeg gvozdenog doba promjene se, na prvom mjestu, zapažaju kod naselja lociranih u primorskom dijelu Crne Gore, koji se nalazio pod direktnim grčkim uticajem. Na ovom području se osnivaju naselja gradskog karaktera s većim brojem stanovnika, među kojima se može računati i s izvjesnim brojem grčkih doseljenika, uglavnom orijentisanih na trgovinu i zanatstvo. Sada su to utvrđena naselja — gradovi, zaštićeni moćnim bedemima građenim od velikih kamenih blokova u tzv. kiklopskoj tehnici, ponekad s kulama i svi, po uzoru na grčke gradove, imaju akropolu, odnosno utvrđeni dio grada na najistaknutijem dijelu naselja i podgrađe odvojeno poprečnim zidom. Duž Primorja i u njegovom neposrednom zaleđu u ovom periodu formirani su gradovi — Risan, (*Ρίξων*), Budva, (*Βούδοβα* ili *Βουδοη*), Ulcinj (*Ουλκινιον*), Medun (*Μετεον*,) i Samobor na obali Skadarskog jezera. Sam izgled ovih naselja i tehnika zidanja upućuju na mogućnost da su u njihovoj gradnji učestvovali i grčki majstori, o čemu govori jedan kameni postament za žrtvenik posvećen grčkoj boginji lova Artemidi Elafaboli, pronađen u Starom gradu Ulcinju, iz čijeg se natpisa saznaje da ga je imenovanoj boginji posvetila zajednica kamenorezaca, što upravo govori o njihovom učešću u gradnji ovog ilirskog grada.¹⁴⁴ Realno je pretpostaviti da su pored grčkih, u gradnji naselja učestvovali i domaći majstori-zidari. Rezultati obavljenih istraživanja i uočene karakteristike dozvoljavaju da se formiranje ovih naselja smjesti u relativno kratak vremenski raspon, odnosno u vrijeme između IV i III vijeka stare ere.

Osim majstora — zidara, svakako treba računati i s činjenicom da se u navedenim naseljima, odnosno gradovima, naselio i jedan broj grčkih trgovaca i zanatlija, što jasno govori da su tokom perioda o kome je riječ, pored kulturnih, prisutna i znatna populaciona prožimanja.

Nažalost, tokom svog egzistiranja, posebno u vrijeme rimske dominacije, ali i kasnije, ova naselja su pretrpjela drastične promjene, tako da se o vremenu njihovog nastanka, prvobitnim izgledima, o kulturnim, ekonomskim i društvenim odnosima može zaključivati jedino na osnovu sačuvanih i u istraživanjima otkrivenih ostataka arhitekture, zatim na osnovu karaktera različitih vrsta pokretnih nalaza, kao i na osnovu podataka saopštenih od strane jednog broja antičkih pisaca.

Za razliku od primorskih, realno je pretpostaviti da su se u kontinentalnim područjima Crne Gore, koja su geografski izolovana i udaljena od Primorja,

¹⁴⁴ Mijović, P. 1987, str. 33–35; Parović-Pešikan, M. 2001, str. 352–253.

i dalje koristila naselja gradinskog tipa iz starijeg gvozdenog doba, budući da ovi krajevi nijesu bili izloženi direktnim uticajima iz razvijenog svijeta. Očito je da su kulturni uticaji, ukoliko su dopirali do ovih udaljenih krajeva, bili toliko slabi da nijesu mogli bitnije uticati na izmjenu karaktera naselja, koji je uglavnom diktiran ekonomskim uslovima i geografskim položajem.

Takođe je realno pretpostaviti, a na to upućuju i rezultati arheoloških rekognosciranja obavljenih na pojedinim područjima Primorja i njegovog zaleđa, da je jedan broj gradinskih naselja iz starijeg gvozdenog doba, lociranih na ovom području, korišćen i u mlađem gvozdenom dobu i da tokom korišćenja nije bitno izmijenjen njihov izgled i karakter i pored toga što su se našli u sferi direktnih uticaja iz razvijenog svijeta. Pomenuta rekognosciranja su pokazala da se na području Primorja i njegovog neposrednog zaleđa nalazi veći broj gradinskih naselja, kao što su gradine Đuteza i Planinica kod Tuzi, u Zetskoj ravnici, istina bez pravog uvida u njihovu kulturnu i hronološku pripadnost.¹⁴⁵ Izvjestan broj gradina poznat je i u okolini Podgorice, Ulcinja, Bara, Budve i Cetinja, ali bez bližih podataka o njihovom izgledu i karakteru. Bez obzira na ovu okolnost, i sama činjenica da je riječ o većem broju gradina govori u prilog pretpostavci da su neke od njih morale biti korišćene, a neke moguće i podignute, tokom mlađeg gvozdenog doba, posebno iz strategijskih razloga, s osnovnim ciljem zaštite i kontrole određenih prirodnih komunikacija.

U svakom slučaju, moguće je zaključiti da su naselja mlađeg gvozdenog doba imala dvojaki karakter, jedan gradinski, naslijeđen iz starijeg gvozdenog doba, i drugi gradski, nastao pod direktnim uticajima iz razvijenog svijeta, prvenstveno iz Grčke

Za praćenje kulturnih i populacionih prožimanjima tokom mlađeg gvozdenog doba posebno značajne podatke pruža pokretni arheološki materijal koji potiče iz nekropole Budve, nekropole s Velih Ledina u selu Gostilju na obali Skadarskog jezera, zatim s nalazišta u Momišićima u Podgorici, iz nekoliko istraženih tumula, kao i sa sondažnih iskopavanja obavljenih u samim gradovima ili njihovim podgrađima. Za razliku od starijeg, pokretni nalazi iz mlađeg gvozdenog doba neuporedivo su brojniji i raznovrsniji. Veći dio pripada stranim provenijencijama, dok je lokalna proizvodnja svedena na izradu određenih tipova metalnog oruđa i oružja prema stranim uzorima. Pokretni nalazi uglavnom su proizvođeni u Grčkoj i njenim kolonijama, odakle su transportovani u bliža i dalja područja, pa se otuda na širim prostorima javljaju slični ili identični nalazi, zbog čega je teško precizno odrediti iz kojeg su centara proizvodnje

¹⁴⁵ Velimirović-Žižić, O. 1983, str. 580, 587–588.

pristigli na tlo Crne Gore. Prema materijalu od koga su načinjeni, pokretni nalazi se mogu razvrstati u tri osnovne grupe — na keramičke nalaze, na nalaze od stakla i na metalne nalaze, kojima pripadaju metalne posude, različiti oblici oružja i oruđa i metalni nakit. Među pokretnim inventarom posebno mjesto po brojnosti zauzimaju nalazi od keramike i nakit.

Keramički materijal koji potiče s pomenutih nekropola i nalazišta pokazuje izuzetno bogatstvo formi i načina ukrašavanja pa se relativno pouzdano može izvršiti njegova kulturna i hronološka determinacija. Među oblicima brojno su, i to u nekoliko varijanata, zastupljeni duboki pehari — skifosi, zatim vitki krčazi, često s trolisnim otvorom — *oinochoe*, razne varijante bokala, tanjiri, amfore, pliće i dublje zdjele, zdjelice — slanici, posude za čuvanje i kapanje ulja — gutusi, brojne varijante posuda za čuvanje mirišljavih ulja — balzamarijumi, sudovi za vodu — hidrije, specijalni sudovi — lekitosi i laginosi, megarski pehari, posude s poklopcima — pikside, žišci, kao i sudovi nedovoljno jasno definisanih oblika.

Dobar dio keramičkih nalaza pripada *gnathia* keramici koja je tako nazvana po antičkom gradu Gnathia u južnoj Italiji, u kome je sredinom XIX vijeka prvi put ova vrsta keramike otkrivena. Inače, *gnathia* keramiku, čija je proizvodnja započela sredinom IV vijeka prije nove ere i nastavljena tokom narednih vjekova stare ere, odlikuju površine presvučene sjajnim, crnim premazom i ukrašene figuralnim, floralnim i geometrijskim motivima koji su islikani bijelom, crvenom i žutom bojom. Sudovi su često ukrašeni i vertikalnim rebrima, koja u vidu finih, plitkih kanelura prekrivaju trbuh suda, ponekad raspoređeni u više zona.¹⁴⁶

Ova vrsta keramike dobro je poznata s više lokaliteta, ne samo na prostoru Balkana, već i šire. Pojavljuje se na helenističkim lokalitetima u Dalmaciji, Hercegovini i Bosni, što govori o trgovačkim vezama Grčke i unutrašnjosti Balkanskog poluostrva. Bliske analogije se nalaze na većem broju helenističkih nekropola, na prvom mjestu na nekropoli antičkog Tarasa, današnjeg Taranta u južnoj Italiji, zatim na nizu nalazišta u Makedoniji i na obali Crnog mora, kao i na nekropoli antičke Isse u Hrvatskoj. O njenom porijeklu na našim lokalitetima postoje dvije mogućnosti — ili je dospjela iz južne Italije, ili je pak proizvođena u grčkim kolonijama formiranim na jadranskoj obali i ostrvima, o čemu govore peći za pečenje ove vrste keramike otkrivene na ostrvu Visu u grčkoj koloniji *Isi*, iz koje se dio ove luksuzne robe tokom III vijeka stare ere transportovao u ilirska područja.¹⁴⁷ Od oblika ističu se visoki krčazi — *oinochoe*,

¹⁴⁶ O *gnathia* keramici vidi: Forti, L. 1965.

¹⁴⁷ Abramić, M. 1949, str. 9–19.

zatim manji, oštro profilisani krčazi s visokim, tankim vratom, kao i amfore s dvije drške i izraženom prstenastom nogom i žišci.

Među keramičkim materijalom, koji u izvjesnom smislu ukazuje na uspostavljene kontakte nalazišta Crne Gore s nalazištima iz bližih i daljih prostora, ističu se brojni, duboki pehari, tzv. skifosi, zatim oinohoe, luginosi, krateri i amfore. Skifosi se javljaju u dva osnovna tipa: jedan s horizontalnim, a drugi s vertikalnim drškama, od kojih svaki ima i po nekoliko varijanata. Dvije brojnije varijante skifosa s horizontalnim drškama, jedna čiji je donji dio presvučen crnim firnisom i ukrašen vertikalnim rebrima, i druga koja je ukrašena krupnim vegetabilnim i geometrijskim motivima islikanim tamnim firnisom na žućkastoj osnovi, poznate su s nalazišta u Apoloniji u Albaniji¹⁴⁸

Pored skifosa, brojne su i oinohoe, sudovi trbušastog ili blago bikoničnog recipijenta, dugog i uzanog vrata s trolisnim otvorom i jednom vertikalnom drškom koja se najčešće završava stilizovanom životinjskom glavom. Presvučene su sjajnim, crnim firnisom i ukrašene gustim, vertikalnim rebrima, ponekad i s biljnim ili geometrijskim ornamentima islikanim bijelom bojom po sredini vrata. Pripadaju pomenutoj *gnathia* keramici. Slični primjerci poznati su s nekropole Isse, gdje su datovani u prvu polovinu III vijeka stare ere,¹⁴⁹ kao i s nekropole u Tarantu u južnoj Italiji, iz prve četvrtine III vijeka stare ere.¹⁵⁰

Posude dugog i uzanog vrata s jednom vertikalnom drškom, tzv. luginosi, koji su poznati samo s budvanske nekropole, javljaju se na više puta pominjanoj nekropoli u Tarantu,¹⁵¹ kao i na nekropoli u Olviji, grčkoj koloniji osnovanoj na sjevernoj obali Crnog mora.¹⁵²

Zanimljivo je da su specijalni sudovi namijenjeni za miješanje vina i vode, tzv. krateri, izuzetno rijetki. Poznata su samo dva primjerka i to oba s nekropole Budve, od kojih jedan, dubokog, zvonolikog recipijenta presvučenog crvenkastim premazom, s dvije dvostruke vertikalne drške, čiji je donji dio ukrašen reljefnim, vegetabilnim ornamentom — pripada klasičnim helenističkim formama. Gotovo identičan primjerak potiče iz groba „F” nekropole Velika Mrdakovica kod Šibenika, koji je s ostalim materijalom datovan u I vijek stare ere.¹⁵³ Međutim, kako je krater iz Budve nađen zajedno s dugačkim fibulama, koje pripadaju tzv. latenskoj shemi II, koje su na nekropoli u Gostilju datovane u II

¹⁴⁸ Mano, A. 1972, str. 119; Pl. VII.

¹⁴⁹ Rapanić, Ž. 1960, str. 41.

¹⁵⁰ Iulius E. M. 1984, str. 427.

¹⁵¹ Isti, str. 495, 500.

¹⁵² Парович — Пешикан, М. 1974. стр. 98.

¹⁵³ Brusić, Z. 1988, str. 35; T. III,

vijek stare ere,¹⁵⁴ što govori da je krater iz Budve nešto stariji od onog iz Velike Mrdakovice i što dovodi u pitanje direktne kontakte između ova dva nalazišta.

S nekropole Budve poznat je i veći broj amfora koje se javljaju u dva osnovna tipa, od kojih jedan grublji, izduženog recipijenta vretenaste forme, s dvije vertikalne drške, pripada klasičnoj ili uobičajenoj formi amfora, datovan u III–II vijek stare ere,¹⁵⁵ dok je drugi, oštro profilisanog bikoničnog recipijenta, često na ramenu ukrašen kanelurama ili na donjem dijelu kraćim urezima, koji pripada tipičnoj formi helenističke *gnathia* keramike, poznat i s drugih helenističkih lokaliteta. Najbliže analogije poznate su s nekropole Isse, gdje je datovan u kraj IV i početak III vijeka stare ere.¹⁵⁶

Zanimljivo je da s lokaliteta Carine u Risnu potiče veći broj fragmenata amfora različitog oblika i, po svemu sudeći, različitih provenijencija, među kojima je posebno zanimljiv jedan fragment drške na kome je grčkim alfabetom utisnuto *ΦΙΛΟΣΤΕΡΑ*, ime majstora ili radionice, što jasno govori o njegovom stranom porijeklu.

I keramički tanjiri predstavljaju relativno brojne nalaze, posebno na nekropoli Budve. Posebno je zanimljiva njihova dekoracija koja se često nalazi na dnu tanjira, s unutrašnje strane. Ukrašen je formiran od nekoliko žigosanih, nizmjenično postavljenih listova različitih oblika, najčešće palmeta. Pored žigosanja, ukras može biti izveden i urezivanjem ili slikanjem vegetabilnih ornamenta, kao što je klasje pšenice, ili reljefnom predstavom krilatog genija ili Amora. Kod nekih primjeraka ukrasi se nalaze i na obodu, izvedeni kao kratki urezi, najčešće raspoređeni u cikcak motiv.

Slični tanjiri s ukrasom u obliku palmete poznati su s lokaliteta Isar-Marvinci u Makedoniji,¹⁵⁷ dok se ostali javljaju na nekropoli Ovljije¹⁵⁸ i Taranta.¹⁵⁹ Pri tome je zanimljivo da se motiv islikanog pšeničnog klasja, koji se nalazi na dnu jednog tanjira iz budvanske nekropole, javlja i na jednom crno firnisovanom tanjiru s nekropole Isse, datovanom u III vijek stare ere.¹⁶⁰

Zanimljive su i posebno oblikovane, crno firnisovane keramičke posude namijenjene za čuvanje i fino dolivanje ulja, tzv. gutusi, čiji je gornji dio kod većine ukrašen kraćim, najčešće zrakasto raspoređenim zarezima ili plitkim kanelurama. Javljaju se kao manje posude trbušastog recipijenta s malom prstenastom

¹⁵⁴ Garašanin, M. 1973, str. 23.

¹⁵⁵ Marković, Č. 2005, str. 311.

¹⁵⁶ Kirigin, B. 1986, str. 22, kat. br. 45.

¹⁵⁷ Соколовска, В. 1986, str. 82; Т. 24.

¹⁵⁸ Парович — Пешикан, М. 1974, str. 93–94, Рис. 82 (9–10).

¹⁵⁹ Iulius, E. M. 1984, str. 474–475; 487.

¹⁶⁰ Kirigin, B. 1986, str. 23, kat. br. 73.

drškom i s dugim izlivnikom koji može biti oblikovan u vidu lavlje glave, zatim kao posude u obliku manjeg krčaga i kao manje posude s recipijentom u obliku točka koji je premošćen jednom dužom, trakastom drškom i vertikalnim izlivnikom. Najbliže analogije ovim posudama nalaze se među keramičkim materijalom s više puta pomenute nekropole Isse.¹⁶¹

Među keramičkim materijalom nalazi se i jedan broj zanimljivih posuda s reljefnim ukrasima, poznatim pod imenom „megarski pehari”, koji uglavnom potiču iz budvanske nekropole, mada jedan broj, istina fragmentovanih, potiče s lokaliteta Carine u Risnu. Pehari, o kojima je riječ ukrašeni su različitim reljefnim ornamentima vegetabilnog, geometrijskog i figuralnog, odnosno zomorfno-karaktara. Među vegetabilnim nalaze se različiti oblici lišća, lozica i girlandi, među geometrijskim prisutne su rozete, položene ili uspravne „S” spirale, talasaste linije, lažni meandri, vertikalne kanelure, kao i duži ili kraći zarezi, dok se kod figuralnih javljaju predstave pasa, zečeva i delfina. Pored rečenog, na dnu jednoga pehara iz budvanske nekropole nalazi se grčkim alfabetom urezano — *APIΣTON*, što je vjerovatno ime majstora-grnčara.

Za utvrđivanje trgovačkih veza, a time i kulturnih prožimanja, posebno je zanimljiv podatak da se jedan kalup namijenjen za izradu ovih posuda, nađen u Tarantu, pripisuje majstoru-grnčaru istog imena, odnosno *APIΣTONU*,¹⁶² moguće onom istom, čije je ime urezano na dnu pehara s budvanske nekropole, a što bi moglo da znači da je riječ o direktnom importu iz tarantske keramičarske radionice.

Važno je istaći i podatak da se pehari s plicim recipijentom i neznatno uvučeni obodom smatraju proizvodom tzv. delskih, odnosno jonskih radionica u Maloj Aziji, dok su pehari dubljeg recipijenta i razgrnutog oboda karakteristični za Atinu i grčko kopno.¹⁶³

Posude s jednom horizontalnom drškom — *taze monoansate*, koje se javljaju u dvije varijante, jedna s dubokim i blago bikoničnim recipijentom i druga s izrazito koničnim recipijentom i s jednom horizontalnom drškom neposredno ispod oboda, poznate su iz Taranta.¹⁶⁴

I posebno brojne posude s nekropole Budve, Gostilja, Momišića i Risna, namijenjene za čuvanje kozmetičkih preparata, tzv. balzamarijumi, koji u osnovi imaju zajedničku, manje-više vretenastu formu, mada su na osnovu određenih razlika koje se primjećuju u oblicima recipijenta razvrstane u nekoliko

¹⁶¹ Isti, str. 25–26, kat. br. 78.

¹⁶² Isti, str. 111.

¹⁶³ Isti, str. 105–106.

¹⁶⁴ Iuliis, E. M., str. 390.

varijanata, takođe su poznate među keramičkim materijalom iz Taranta, gdje su datovane u drugu polovinu IV vijeka stare ere.¹⁶⁵

Takođe posebno brojnu grupu keramičkog materijala s nalazišta Crne Gore predstavljaju zdjele s plićim ili dubljim bikoničnim ili plićim i dubljim koničnim recipijentom, koje se javljaju u nekoliko varijanata, od kojih je većina presvučena crnim firnisom, a pojedine su ukrašene i slikanim ornamentima na unutrašnjoj strani. Posebno je zanimljiva jedna zdjela iz budvanske nekropole na čijem se dnu s unutrašnje strane nalazi kružni medaljon u kome je prikazana stojeća muška figura, koja u desnoj ruci drži uspravno koplja, dok lijevom pridržava mušku osobu obučenu u jareću kožu. Moguće je da je riječ o sceni koja potiče iz Dionisovog kulta.¹⁶⁶ Inače je ovaj oblik suda brojno zastupljen na nekropoli Taranta¹⁶⁷ i nekropoli Olvije.¹⁶⁸

Posude za držanje tečnosti, tzv. pelike, presvučene crnim firnisom i ukrašene vertikalnim rebrima, koje potiču s nekropole Budve poznate su, istina u jednom primjerku, s nekropole Isse¹⁶⁹ dok je veći broj ovih posuda, istina bez ukrasa, nađen u tumulu I u Apoloniji u Albaniji.¹⁷⁰

Prilozima od keramike može se pripisati i nekoliko figurina načinjenih od pečene zemlje, tzv. terakote, koje potiču iz budvanske nekropole. Sve predstavljaju stojeće ženske figure.¹⁷¹ Slične figurine, koje predstavljaju polunagu žensku figuru i koje stilski podsjećaju na nagu budvansku figurinu, poznate su iz Taranta, datovane u početak III vijeka stare ere.¹⁷²

Za praćenje kulturnih uticaja tokom mlađeg gvozdenog doba određene podatke pružaju i nalazi metalnih posuda, uglavnom načinjenih od tankog bronзанog lima, koje se javljaju u različitim oblicima, među kojima su za utvrđivanje kulturnih veza posebno značajne tzv. patere, posude plitkog i širokog recipijenta, profilisanog oboda, s jednom dugačkom, horizontalnom drškom koja se završava ptičijim protomom, kao i posude većih dimenzija, tzv. situle, kod kojih je moguće razlikovati nekoliko tipova.

Budući da su nalazi metalnog posuđa na helenističkim nekropolama rijetki, time su i mogućnosti za traženje analogija veoma ograničene. Ipak, nekoliko patera, gotovo identičnih budvanskim, nađeno je u jednom tumulu u selu

¹⁶⁵ Isti, str. 464.

¹⁶⁶ Marković, Č. 2012, str. 67; T. 23. sl. 10.

¹⁶⁷ Iuliis, E. M. 1984, str. 460–461.

¹⁶⁸ Парович-Пешикан, М. 1974, стр. 86–88. Рис. 82.

¹⁶⁹ Kirigin, B. 1986, str. 26, kat. br. 90.

¹⁷⁰ Mano, A. 1972, str. 119–120; T. X, XI.

¹⁷¹ Marković, Č. 2012, str. 73–74.

¹⁷² Iuliis, E. M. 1984, str. 429.

Krajčinovićima u blizini Priboja.¹⁷³ Pored ovoga, s helenističke nekropole na lokalitetu Crkvište u blizini Bitolja u Makedoniji potiče jedna bronzana situ-
la koja je, i pored razlika u oblikovanju pojedinih elemenata, slična budvan-
skoj¹⁷⁴ pa se može reći da obje pripadaju bliskim oblicima, što opet ukazuje na
mogućnost da obje potiču iz jednog istog proizvodnog centra, koji se, mogu-
će, nalazio u južnoj Italiji.

Pored metalnih sudova, za praćenje kulturnih uticaja značajne su i masivne,
metalne drške načinjene livenjem u kalupima, koje se javljaju u nekoliko razli-
čitih oblika i veličina. Na osnovu izgleda njihovog donjeg dijela moguće je ra-
zlikovati dva osnovna tipa, od kojih se kod jednog donji dio završava reljefno
modelovanom ljudskom glavom, dok je kod drugog donji dio obrađen u vidu
stilizovanog cvijeta krina. Posebno je zanimljiva jedna drška iz budvanske ne-
kropole s predstavom ljudske glave uokvirene vijencem lozica i lišća, koja prika-
zuje mlađeg muškarca bez brade, što sugerise na mogućnost da pripada krugu
Dionisovog kulta, inače omiljene teme helenističkog perioda, ili pak prikazuje
samog Dionisa.¹⁷⁵ Slična bronzana drška s donjim dijelom u vidu poprsja Di-
onisa potiče iz jednog skeletnog groba helenističke nekropole kod Crvejnca u
blizini Ohrida, datovana u prvu polovinu II vijeka stare ere.¹⁷⁶

Pored keramike i metalnih sudova, o kulturnim uticajima tokom mlađeg
gvozdenog doba na prostoru Crne Gore određene podatke pružaju i nalazi
nakita — fibule, prsteni, naušnice, ogrlice, medaljoni, privesci, broševi, kopče,
igle i narukvice, čija se osnovna karakteristika ogleda u većem bogatstvu for-
mi, u izrazito luksuznoj obradi pojedinih vrsta, u upotrebi plemenitih meta-
la za njihovu izradu, kao i u upotrebi ukrasnog, poludragog kamenja i ćiliba-
ra, što je svakako rezultat grčkih uticaja i promjena u ekonomskim odnosima
i snažnog jačanja plemenske aristokratije.

Fibule predstavljaju najbrojniju skupinu nakita, posredno ukazuju na kon-
takte između nalazišta mlađeg gvozdenog doba Crne Gore s nalazištima istog
perioda s bližih i daljih prostora. Javljaju se u dva osnovna tipa — tzv. štrbački,
nazvan po mjestu nalaza, i latenoidni, nazvan po vremenu upotrebe, s nekoli-
ko varijanata. Gotovo svi tipovi poznati su s nalazišta Crne Gore, pri čemu je
zanimljiva konstatacija da se štrbački tip fibule pojavljuje još od VI vijeka na
Balkanu, da je najvjerojatnije nastao na ovom području pod grčkim uticajem,

¹⁷³ Zotović, M. 1985, str. 107.

¹⁷⁴ Mikulčić, I. 1964/65, str. 241–242.

¹⁷⁵ Marković, Č. 2012 str. 77.

¹⁷⁶ Bitrakova — Grozdanova, V. 2001, str. 63–71.

da je rasprostranjen na jednom širokom prostoru i da je vremenski vrlo dugo u upotrebi, razvijajući se iz prostijih u savršenije i raskošnije oblike.¹⁷⁷

Svi primjerci latenoidnih fibula, koji uglavnom potiču iz nekropole u Gostilju i s nalazišta u Momišićima, koji su zastupljeni u nekoliko osnovnih tipova — lučne, dugačke, kopljaste, listolike i scolike, javljaju se i na mnogim lokalitetima Bosne i Hercegovine.¹⁷⁸ Porijeklo ovog tipa fibule može se tražiti negdje na južnoj obali Jadranskog mora, koja je izložena jačim grčkim uticajima, ili, moguće, u unutrašnjosti kopna, odnosno na području Albanije, Hercegovine, ali i Crne Gore.¹⁷⁹

Među luksuznijim primjercima nakita ovoga perioda posebno je zanimljivo prstenje, kako ono pronađeno u grobovima budvanske nekropole, tako i ono iz nalazišta u Momišićima i nekropole u Gostilju. Veći broj prstena s gostiljske nekropole načinjen je od bronzе i gvožđa, a samo po jedan primjerak od srebra i zlata. Od ukupno dva prstena iz Momišića jedan je načinjen od srebra, a drugi od bronzе, dok je prstenje iz budvanske nekropole uglavnom načinjeno od zlata, što nesumnjivo govori o ekonomskoj snazi i prefinjenom ukusu njenih stanovnika.

Među prstenjem s nekropole Budve karakteristično je masivno zlatno prstenje s ukrasnim kamenom, koje svojom izradom i skupocjenim materijalom ukazuje na strano porijeklo. U ukrasnom kamenu su urezane različite predstave koje, sudeći po prefinjenoj izradi, najvjerojatnije potiče iz neke zlatarske radionice s područja same Grčke ili južne Italije, gdje postoje i najbliže analogije, budući da nekoliko masivnih prstena iz Taranta, svojim oblikom odgovara masivnim zlatnim prstenima iz Budve.¹⁸⁰ Posebno se ističe nekoliko primjerkа masivnih prstena s ukrasnim kamenom u koji su urezane različite predstave. Tako je na ukrasnom kamenu jednog prstena urezana ženska figura obučena u dugu, bogato nabranu haljinu, sa šlemom na glavi, oslonjena leđima na manji stub što, po svemu sudeći, predstavlja boginju Atenu.¹⁸¹ Na drugom je urezana muška naga figura, koja na glavi ima neku vrstu kape ili šlema u obliku šešira, pa je moguće da je riječ o predstavi boga Apolona,¹⁸² dok je na trećem urezana predstava polunage žene s tijelom prikazanim *an face*, a glavom u profilu.¹⁸³ Slični prsteni s urezanim predstavama, koji pripadaju punijim i

¹⁷⁷ Benac, A — Čović, B. 1957, str. 52–53.

¹⁷⁸ Marić, Z. 1962, str. 65–6.

¹⁷⁹ Isti, str. 66.

¹⁸⁰ Iuliis, E. M. 1984. 295–301.

¹⁸¹ Marković, Č. 2012, str. 85; T. 4, sl. 8.

¹⁸² Isti, str. 85; T. 4, sl. 6.

¹⁸³ Isti, str. 85; T. 4, sl. 9.

zreljim ostvarenjima helenističke zanatske umjetnosti, poznati su iz nekropole Taranta, što govori da su i budvanski prsteni porijeklom iz ovih područja.

Osim pomenutih, s budvanske nekropole značajna su još dva prstena s pokretnim ukrasnim kamenom, modelovanim u obliku insekta — skarabeja. Na donjoj, ravnoj strani kamena urezane su zanimljive predstave. Tako je na jednom kamenu urezana predstava Herakla koji se odmara, a na drugom predstava grifona.¹⁸⁴ Slično prstenje s urezanim predstavama poznato je s prostora južne Italije, posebno prstenje iz Taranta, gdje je kod jednog na ravnoj površini urezana predstava Herakla u borbi s košutom,¹⁸⁵ a na druga dva predstave grifona.¹⁸⁶

Značajno je pomenuti da se među zlatnim prstenjem s budvanske nekropole nalazi i jedan u obliku zmije, načinjen od uske i tanke zlatne trake uvijene u spiralu, koja se na jednom kraju završava stilizovanom glavom zmije, dok drugi kraj, formiran u omču, predstavlja rep zmije. Slično prstenje poznato je s više helenističkih nalazišta, posebno iz Trakije, Tesalije i južne Rusije. Najsličniji budvanskom je jedan prsten od spiralno uvijene zlatne žice, koji potiče s Krima.¹⁸⁷

Pored prstenja, među nakitom mlađeg gvozdenog doba brojne su i ogrlice uglavnom načinjene od karičica u različitim kombinacijama, čiji se krajevi završavaju ukrasima u obliku životinjskih ili negroidnih glava. Inače, ovaj tip ogrlica poznat je s nalazišta Albanije, Makedonije, Grčke, južne Italije, posebno iz Taranta.¹⁸⁸

Za sagledavanje kulturnih uticaja značajne su i naušnice iz budvanske nekropole, zastupljene u nekoliko tipova, najčešće ukrašene poludragim kamenom modelovanim u obliku glave crnca, vuka, psa, košute ili bika, koje su, takođe, poznate iz Taranta, ali i s helenističke nekropole kod Crvejnca u blizini Ohrida i jednog broja helenističkih grobova u Makedoniji.¹⁸⁹ Posebno se ljepotom izrade izdvajaju naušnice u obliku rozete s figuralnim priveskom, najčešće s predstavom boginje Nike ili Erosa, kao i s predstavom orla koji u kandžama nosi dječaka, što simbolično predstavlja mit o trojanskom princu Ganimeđu koga Zevs, pretvoren u orla, odnosi na Olimp. Gotovo identični primjerci s predstavom mita o Ganimeđu poznati su iz južne Italije i moguće da potiču iz

¹⁸⁴ Isti, str. 87.

¹⁸⁵ Rendić — Miočević, D. 1989, str. 211–212.

¹⁸⁶ Iuliis, E. M. 1984, str. 304.

¹⁸⁷ Phrommer, M. 1990, str. 127, (Abb. 18/7); 276 (FK138); 351 (CT 45).

¹⁸⁸ Živković, M. 1996, str. 228–229.

¹⁸⁹ Iuliis, E. M. 1984, str. 190–191.

okoline Motole, mjesta u blizini Taranta, gdje vjerovatno pripadaju proizvođača neke od tarantskih zlatarskih radionica.¹⁹⁰ Vjerovatno iz tarantske radionice potiče i jedna posebno značajna narukvica iz Budve, koja govori o populacionim prožimanjima. Narukvica o kojoj je riječ načinjena je od srebrnog lima, na čijoj je spoljašnjoj strani sitnim ubodima ispisano grčkim alfabetom, vjerovatno ime vlasnika — *ΑΙΣΑΓΟΡΑΣ*, što jasno govori o prisustvu Grka među ilirskim stanovništvom Budve.¹⁹¹

Među pokretnim materijalom mlađeg gvozdenog doba Crne Gore posebno su zanimljive četiri reljefne pločice iz Gostilja s votivnim ili simboličkim kompozicijama, koje su najvjerovatnije korišćene kao jezičci za pojas. Među njima se izdvaja jedna na kojoj je, po svemu sudeći, prikazan mitski heroj Ilir ili heroizirani pokojnik na konju pod zaštitom zmije u borbi s Makedoncima.¹⁹² Slične metalne pločice otkrivene su i na drugim nalazištima — Prozor i Ošanići u Hercegovini i Donje Selce u Albaniji.¹⁹³

Period mlađeg gvozdenog doba, odnosno period helenizma u Crnoj Gori, odlikuje se i jednom novinom, posebno značajnom za datovanje zatvorenih arheoloških nalaza, ali i za utvrđivanje trgovačkih veza i puteva širenja kulturnih uticaja. Riječ je o pojavi novca čija se upotreba uglavnom vezuje za period Ilirske države, ali i za period nakon njene propasti. Nalazi novca potiču s obavljenih arheoloških iskopavanja Risna, nekropole Budve, Momišića, Gostilja, nekropole na lokalitetu Karlova mogila kod Sutomora ili pripadaju slučajnim nalazima.

Za utvrđivanje trgovačkih i kulturnih veza nalazi novca iz Risna imaju poseban značaj, bez obzira na to da li potiču iz arheoloških iskopavanja ili pripadaju slučajnim nalazima. Bitno je istaći činjenicu da je na području Risna nađen novac koji je kovan u sopstvenoj kovnici, na kojima se pominje ime grada — *ΡΙΖΩΝ* ili *ΡΙΖΩΝΙΤΑΝ*, zatim brojni primjerci koji pripadaju emisijama ilirskog kralja Balajosa, na čijem se aversu uz ime kralja — *ΒΑΣΙΛΙΟΥ* nalazi i njegova kraljevska titula — *ΒΑΣΙΛΕΩΣ*. Zanimljivo je da su u Risnu nađeni i primjerci novca kralja Balajosa kovani u kovnici na udaljenom Hvaru, odnosno Pharosu, na kojima se pominje samo kraljevo ime — *ΒΑΣΙΛΙΟΣ*, ali bez titule. Pored novca kovanog u sopstvenoj kovnici, u Risnu je nađen i novac stranih provenijencija, na prvom mjestu Korinta i njegovih kolonija — Dirahija, Leuke i Anaktarija, zatim novac Daparije, lukanske Herakleje i Petelije,

¹⁹⁰ Phrommer, M. 1990, str. 229.

¹⁹¹ Marković, Č. 2012, str. 85.

¹⁹² Basler, Đ. 1969, str. 9; Stipčević, A. 1984, str. 218–219.

¹⁹³ Garašanin, M. 1973, str. 18.

kao i novac zagonetnog grada Damastiona, što nesumnjivo govori o ilirskom Risnu kao o značajnom novčarskom i trgovačkom centru u vrijeme Ilirske države i u razdoblju nakon njene propasti.¹⁹⁴

Značajni nalazi novca potiču i s nekropole u Gostilju. Pripadaju različitim emisijama i različitim provenijencijama, među kojima se pominju Skodra, odnosno Skadar, i Dirahion, odnosno Drač. Primjerci novca koji na aversu imaju glavu Zeusa, a na reversu predstavu tobolca, luka i toljage, pripadaju starijim dračkim emisijama,¹⁹⁵ dok porijeklo novca s predstavom glave Herkula na aversu i Pegaza na reversu treba tražiti u nekoj od bližih kolonija koje je osnovao Korint i gdje se prvenstveno misli na Korkiru.¹⁹⁶

Od tri primjerka novca koji potiču iz Momišića, dva imaju predstavu Herkula na aversu i Pegaza na reversu i pripadaju dirahionskim drahmama. Primjerk novca nađen u jednom kasnoantičkom grobu na lokalitetu Karlova mogila kod Sutomora, koji na aversu ima predstavu krave s teletom koje sisa, glavu Helija, predstavu sove i natpis *ΦΙΛΩΤΑΣ*, a na reversu oko uokvirenog polja natpis *ΔΥΡ ΖΩΠΥΡΟΥ*, kovan je u Draču, odnosno Dirahionu.

Na kraju, potrebno je još jednom ponoviti da na osnovu dosadašnjih saznanja, koja proističu iz obavljenih istraživanja, posebno iz analiza pokretnih nalaza o kulturnim i populacionim prožimanjima koja su se tokom praistorije odvijala na tlu Crne Gore, nije moguće u ovom trenutku donositi konačne zaključke, budući da prikupljena građa još uvijek nije dovoljna za izricanje konačnih sudova. Zasad je jasno da su kulturna i populaciona prožimanja tokom praistorijskih perioda na tlu Crne Gore započela veoma rano, moguće već od kraja starijeg paleolita, ali zasigurno od samih početaka srednjeg, kada su određeni prostori naseljeni zajednicama neandertalaca prispjelih iz područja zapadne Evrope, da bi se s promjenljivim intenzitetima nastavila kroz čitav period starijeg kamenog doba, čija su izučavanja omogućila da se u dobroj mjeri popune praznine u izučavanju paleolita Balkanskog poluostrva i jugoistočne Evrope, kao i da se istakne dominantan značaj lokalnih uslova za ukupni razvoj konstatovanih paleolitskih kultura.

Kulturna i populaciona prožimanja nastavljena su i u narednom periodu praistorije, odnosno u srednjem kamenom dobu — mezolitu, kada se uspostavljaju kontakti između mezolitskih nalazišta Crne Gore s mezolitskim nalazištima Grčke, sjeverne Afrike, kao i s nalazištima s udaljenih područja jugozapadne i zapadne Evrope.

¹⁹⁴ D. Ujes, 1993. (s literaturom), str. 5–7.

¹⁹⁵ Isti, str. 19.

¹⁹⁶ Basler, Đ. 1969, str. 9.

Ni u mlađem kamenom dobu — neolitu nijesu izostala ni kulturna ni populaciona prožimanja, koja sada bivaju intenzivnija, budući da je riječ o uspostavljanju kontakta s neolitskim zajednicama sa šireg prostora Balkana, uz prisustvo novih populacija koje utiču da se neolitizacija Crne Gore sprovede na njenom čitavom prostoru, uz prihvatanje osnovnih karakteristika neolitskih kultura, kako onih iz kontinentalnih prostora Balkana, tako i onih iz primorskih regiona. Tako, zajednice u kontinentalnom području ostvaruju neposredne kontakte sa zajednicama centralnog Balkana, na prvom mjestu sa zajednicama iz starčevačkog i vinčanskog kulturnog kruga, dok zajednice iz primorskog regiona ostvaruju izvjesne kontakte sa zajednicama iz kruga *impresso* — *cardium* kulture, nastanjenim na Apeninskom poluostrvu ili zapadnim obalama Jonskog mora, odnosno šireg mediteranskog područja.

Zahvaljujući rezultatima arheoloških istraživanja, kulturna i populaciona prožimanja moguće je pratiti i u narednoj epohi, tokom koje su velika i česta etnička pomjeranja na širem području Karpatskog basena i sjevernog Balkana dovela do smjene neolitskih kultura i na području Crne Gore s kulturama bakarnog doba, odnosno eneolita. Kulturna i populaciona prožimanja koja su se na prostoru Crne Gore odvijala tokom srednje i kasne faze eneolita, karakterišu česta etnička pomjeranja i prodor nosilaca novih kultura koji, miješajući se s autohtonim stanovništvom, dovode do pojave novih kulturnih grupa, s novim karakteristikama

Pokretni arheološki nalazi, koji potiču iz bronzanodopskih slojeva istraženih lokaliteta, omogućavaju da se, uz izvjesna ograničenja, sagledaju izuzetno razgranata i česta kulturna i populaciona prožimanja, koja zahvataju čitavu teritoriju Crne Gore. Zbog sličnosti nalaza konstatovanih na nizu lokaliteta, kako onih koji su teritorijalno bliski, tako i onih koji su znatno udaljeni, gotovo je nemoguće utvrditi iz kojih kulturnih centara dolazi do pomjeranja stanovništva i između kojih se kulturnih centara uspostavljaju određeni kulturni kontakti. Pojedini oblici materijalne kulture bronzanog doba Crne Gore pokazuju dovoljno sličnosti s oblicima bronzanog doba Istre, Dalmacije sa zaleđem, Hercegovine i Albanije, što ukazuje na moguće uspostavljanje određenih kulturnih i populacionih prožimanja između ovih područja.

Pri kraju poznog bronzanog doba, koje označava i prelaznu fazu u novu epohu — gvozdeno doba, dolazi do intenzivnijeg pomjeranja stanovništva, da bi se početkom gvozdenog doba na prostoru od jugoistočne Bosne i jugozapadne Srbije, pa do srednje Albanije, zahvatajući i Crnu Goru, formirala jedna veća zajednica obilježena sličnim ili istovjetnim manifestacijama materijalne i duhovne kulture, poznata pod zajedničkim imenom Iliri. Već početkom VI vijeka stare ere ova zajednica plemena biva izložena direktnim uticajima iz

razvijenih centara, što dovodi do krupnih promjena u društvenim i ekonomskim odnosima i do postepenog izdvajanja pojedinih etničkih grupacija, odnosno ilirskih plemena, koja se sada mogu kulturno i geografski razgraničiti. Uspostavljaju se kulturne veze s bližim i daljim područjima — kontinentalnim regijama Balkanskog poluostrva, srednjim Podunavljem, Grčkom i Apeninskim poluostrvom. Tokom mlađeg gvozdenog doba Iliri dostižu svoj najviši uspon u društvenoekonomskim odnosima, stvarajući najznačajniju društvenopolitičku organizaciju — Ilirsku državu. Pojava novih elementa u materijalnoj i duhovnoj kulturi tokom ovog perioda uticala je da se gotovo svi ranije uspostavljeni odnosi bitno izmijene. Osvajačke pretenzije Rima počće da se osjećaju već od početka III vijeka stare ere, da bi se sukobi okončali porazom i propašću Ilirske države 168. godine stare ere, pod njenim posljednjim kraljem Gencijem. Propašću Ilirske države otvaraju se putevi za otpočinjanje procesa romanizacije domaćeg, ilirskog stanovništva, što je uticalo da se u potpunosti izmijene uslovi življenja, kao i da se pojave nove manifestacije materijalne i duhovne kulture. Započeti proces romanizacije uz pokoravanje domorodačkog stanovništva uspješno je nastavljen, tako da je već u prvoj deceniji I vijeka nove ere, formirana rimska provincija Dalmacija, koja je, između ostalih, obuhvatila i teritoriju današnje Crne Gore.

Literatura

- [1] ABRAMIĆ, M. Arheološka istraživanja grčke kolonije Issa na otoku Visu. Ljetopis Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti 55, Zagreb 1949.
- [2] BAKOVIĆ, M. Osvrt na istorijat istraživanja paleolita u Crnoj Gori, Davnine, arheologija u Crnoj Gori I, Cetinje, 2012.
- [3] BAKOVIĆ, M. — GOVEDARICA, B. Nalazi iz kneževskog tumula Gruda Boljevića u Podgorici, Crna Gora, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak, knj. XXXVIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 36, Sarajevo, 2009.
- [4] BASLER, Đ. Nekropola na Velim Ledinama u Gostilju (Donja Zeta), Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. XXIV, Sarajevo, 1969.
- [5] BASLER, Đ. Stariji litički periodi u Crvenoj Stijeni, Crvena stijena, Zbornik radova, Nikšić, 1975.
- [6] BASLER, Đ. Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Crnoj Gori, Praistorija jugoslovenskih zemalja I, paleolitsko i mezolitsko doba, Sarajevo, 1979.
- [7] BATOVIĆ, Š. Jadranska zona, Srednje neolitičko doba ili Danilska kulturna skupina, Praistorija jugoslovenskih zemalja II, neolit, Sarajevo, 1979.
- [8] BATOVIĆ, Š. Jadranska zona, Kasno neolitičko doba ili Hvarska kulturna skupina, Praistorija jugoslovenskih zemalja II, neolit, Sarajevo, 1979.
- [9] BENAC, A. Mlađi praistorijski periodi u Crvenoj stijeni, Crvena Stijena, zbornik radova, Nikšić, 1975.

- [10] BENAC, A. — ČOVIĆ, B. Glasinac dio II, željezno doba, Sarajevo, 1957.
- [11] BITRAKOVA-GROZANOVA, V. L'olpé en bronze de Crvejnca, Vestigatio vetvstatis Aleksandrini Cermanović-Kuzmanović, Beograd, 2001.
- [12] BRUSIĆ, Z. Helenistička reljefna keramika u Liburniji, Diadora 10, Zadar 1988.
- [13] ČOVIĆ, B. Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Sarajevo, 1964.
- [14] ČOVIĆ B. Nalaz iz tumula u Gotovuši (Pljevlja) — 1906. Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. VII, Tuzla, 1967.
- [15] ČOVIĆ, B. Velika gradina u Varvari, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XXXII, Sarajevo, 1978.
- [16] ČOVIĆ, B. Eneolitski supstrat, Praistorija jugoslovenskih zemalja IV, bronzano doba, Sarajevo, 1983.
- [17] ČOVIĆ, B. Regionalne grupe ranog bronzanog doba. Praistorija jugoslovenskih zemalja IV, bronzano doba, Sarajevo, 1983.
- [18] ČOVIĆ, B. Glasinačka kultura, Praistorija jugoslovenskih zemalja V, željezno doba, Sarajevo, 1987.
- [19] ČOVIĆ, B. Posuška kultura, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. 44, Sarajevo, 1989.
- [20] ČOVIĆ, B. Eneolitska žljebljena keramika na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu, Zbornik radova posvećen Alojzu Bencu, Sarajevo, 1991.
- [21] DELLA CASA PH. Velika gruda II, Die bronzzeitliche Nekropole Velika Gruda (Kotor, Montenegro), Bonn, 1996.
- [22] DEREVJANKO, A. P. i dr. Nova etapa u proučavanju potkapine Bioče u Crnoj Gori, Davnine, arheologija u Crnoj Gori I, Cetinje, 2012.
- [23] DEREVJANKO, A. P. i dr. Proučavanje pleistocenskih slojeva u pećini Trlica na sjeveru Crne Gore, Davnine, arheologija Crne Gore I, Cetinje, 2012a.
- [24] DIMITRIJEVIĆ, S. Problem eneolita na istočnoj jadranskoj obali, Praistorija jugoslovenskih zemalja, Sarajevo, 1979.
- [25] DIMITRIJEVIĆ, S. Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks (III. Ljubljanska kultura ili dalji život vučedolske baštine), Praistorija jugoslovenskih zemalja III, eneolitsko doba, Sarajevo, 1979a.
- [26] ĐURIČIĆ, LJ. The shipped stone industry from the rock-shelter of Trebački krš, Prehistoric settlements in caves and rock-shelters of Serbia and Montenegro, fasc. I. Beograd, 1996.
- [27] ĐURIČIĆ, LJ. Artefakti od krečnjaka i peščara na lokalitetu Bioče, Glasnik Srpskog arheološkog društva 13, Beograd, 1997.
- [28] ĐURIĆ, N., GLIŠIĆ, J., TODOROVIĆ, J. Praistorijska Romaja, Beograd, 1975.
- [29] FORTI, L. La ceramica di Gnathia, Napoli 1965.
- [30] GRUPA AUTORA. Crvena stijena, zbornik radova, Nikšić, 1975 (sa literaturom).
- [31] GARAŠANIN, M. Jedna skica hronologije metalnog doba Srbije, Istorijski glasnik III–IV, Beograd, 1951.
- [32] GARAŠANIN, M. Die späteisenzeitliche Nekropolen Gruppe vom Tip Gostilj im Labiatenlande, Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. XI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 9. Sarajevo, 1973.
- [33] GARAŠANIN, M. Centralnobalkanska zona, Starčevačka grupa, Praistorija jugoslovenskij zemalja II, neolit, Sarajevo, 1979.
- [34] GARAŠANIN, M. Centralnobalkanska zona, Vinčanska grupa, Praistorija jugoslovenskih zemalja II, neolit, Sarajevo, 1979a.
- [35] GARAŠANIN, M. Moriška (Mokrinska) grupa, Praistorija jugoslovenskih zemalja IV, bronzano doba, Sarajevo, 1983.

- [36] GARAŠANIN, M. Grupa Belotić — Bela Crkva, Praistorija jugoslovenskih zemalja IV, bronzano doba, Sarajevo, 1983.
- [37] GARAŠANIN, M. Vatinska grupa, Praistorija jugoslovenskih zemalja IV, bronzano doba, Sarajevo, 1983a.
- [38] GARAŠANIN, M. Zapadnosrpska varijanta Vatinske grupe, Praistorija jugoslovenskih zemalja IV, bronzano doba, Sarajevo, 1983b.
- [39] GARAŠANIN, D. I M. Istorija Crne Gore I, Titograd 1967.
- [40] GIMBUTAS, M. The Beginning of the Bronze Age in Europe and the Indo-Europeans: 3500–2500 B. C. The Journal of Indo-European Studies, Vol. 1, Numb. 2, Washington, 1973.
- [41] GIRIĆ, M. Mokrin I, nekropola ranog bronzanog doba, Beograd, 1971.
- [42] GOVEDARICA, B. Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana, Sarajevo, 1989.
- [43] GUŠTIN, M. PRELOŽNIK, A. Gruda Boljevića, kneževska humka kasnog bakarnog doba, Podgorica, Praistorijske humke i srednjovjekovne nekropole Gruda Boljevića, Podgorica, 2015.
- [44] IULIIS, E. M. Gli ori di Taranto in eta Ellenistica, Milano, 1984.
- [45] JEVTIĆ, M. Keramika starijeg gvozdenog doba na centralnobalkanskom području, Beograd, 1983.
- [46] JEVTIĆ, M. Prehistoric borrows at Gračani near Novi Pazar, Uzdarje Dragoslavu Srejiću, Beograd, 1997.
- [47] KIRIGIN, B. Otok Vis u helenizmu (katalog izložbe), Ljubljana, 1986.
- [48] LEKOVIĆ, V. Ilirsko naselje u Cetinju, Arheološki pregled 18, Beograd, 1976.
- [49] MANO, A. Le tumulus I de la necropole d'Apollonie, Studia albanica 1, Tirana, 1972.
- [50] MARKOVIĆ, Č. Ilirska humka u Gotovuši, Starine Crne Gore III–IV, Cetinje, 1965/66.
- [51] MARKOVIĆ, Č. The Stratigraphy and Chronology of the Odmut Cave, Archaeologia Jugoslavica XV, Beograd, 1974.
- [52] MARKOVIĆ, Č. Metalni nalaz iz ilirske humke u selu Lušcu kod Ivangrada, Starine Crne Gore V, Cetinje, 1975.
- [53] MARKOVIĆ, Č. Neoliti Crne Gore, Beograd, 1985.
- [54] MARKOVIĆ, Č. Tragovi materijalne kulture do osnivanja Cetinja, Cetinje (monografija), Cetinje, 1994.
- [55] MARKOVIĆ, Č. Humke u Lisijevom polju, Uzdarje Dragoslavu Srejiću, Filozofski fakultet, knj. 17, Beograd, 1997.
- [56] MARKOVIĆ, Č. Rezultati istraživanja nekoliko kamenih gomila u severozapadnom delu Crne Gore, Zbornik Narodnog muzeja XIV/1 arheologija, Beograd, 1998.
- [57] MARKOVIĆ, Č. Sahranjivanje pod tumulima na tlu Crne Gore, Matica 20, Cetinje — Podgorica, 2004.
- [58] MARKOVIĆ, Č. Helenistička nekropola Budve, Matica 21, Cetinje — Podgorica, 2005.
- [59] MARKOVIĆ, Č. Arheologija Crne Gore, Podgorica, 2006.
- [60] MARKOVIĆ, Č. Antička Budva, nekropole, istraživanja 1080–1081, Podgorica, 2012.
- [61] MARIĆ, Z. Vir kod Posušja. Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, n. s. XVIII, Sarajevo, 1962.
- [62] MAROVIĆ, I. — NIKOLANCI, M. Četiri groba iz nekropole u Vičoj Luci (o. Brač) pronađena u 1908. god. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXX–LXXI, Split, 1977.
- [63] MAROVIĆ, I. — ČOVIĆ, B. Cetinska kultura, Praistorija jugoslovenskih zemalja 4, bronzano doba, Sarajevo, 1983.

- [64] MARTINOVIĆ, J. — PRIMAS, M. Arheološko istraživanje bronzanodopskog tumula „Velika gruda”, opština Kotor, Crna Gora, Muzejske sveske 4/5 Zavičajnog muzeja, Herceg Novi, 2000.
- [65] MIJOVIĆ, P. Ulcinj (Oulkinion) i Pseudo-Skilakov „Periplus”, Kulture Crne Gore, Titograd, 1987.
- [66] MIHAILOVIĆ, D. Upper Paleolithic and Mesolithic Chipped Stone Industries from the Rock-shelter of Medena Stijena, Prehistoric Settlements in Caves and Rock-shelters of Serbia and Montenegro, Fascicule I, Beograd, 1996.
- [67] MIHAILOVIĆ, D. Paleolit na Centralnom Balkanu, kulturne promene i populaciona kretanja, Beograd, 2014.
- [68] MIKULČIĆ, I. Mogili od „Orlova Čuka” kaj selo Karaorman. Zbornik na štipskiot Naroden Muzej II, Štip, 1961.
- [69] MIKULČIĆ, I. Jedna helenistička nekropola iz okoline Bitolja, Starinar n. s. XV–XVI, Beograd, 1964/65.
- [70] PALAVESTRA, A. Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na centralnom Balkanu, Beograd, 1984.
- [71] ПАРОВИЧ-ПЕШИКАН, М. Некрополь Ольвии эллинистического времени, Киев, 1974.
- [72] PAROVIĆ-PEŠIKAN, M. Odras grčkih keramičarskih oblika u keramici starijeg gvozdenog doba centralnog Balkana, Starinar XXXVII, Beograd, 1986.
- [73] PAROVIĆ-PEŠIKAN, M. Grčka importovana keramika iz Ulcinja, Vestigatio vetvstatis Aleksandrini Cermanović-Kuzmanović, Beograd, 2001.
- [74] PAROVIĆ-PEŠIKAN, M. — TRBUHOVIĆ, V. Iskopavanje tumula ranog bronzanog doba u Tivatskom polju, Starinar n. s. XXII, Beograd, 1974.
- [75] PHROMMER, M. Untersuchun zur Chronologie Früh — und -Hohellenistischen goldschmucks, Tübingen, 1990.
- [76] PRENDI, F. L'Age du Bronze en Albanie, Iliria VII–VIII, Tirane, 1977–1978.
- [77] PUŠIĆ, I. Pećina Vranjaj, praistorijsko stanište iznad Herceg-Novog, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti 38, Podgorica, 1999.
- [78] RADOVANOVIĆ, I. Novija istraživanja paleolita i mezolita u Crnoj Gori, Glasnik Srpskog arheološkog društva 3, Beograd, 1986.
- [79] RAPANIĆ, Ž. Helenistički grob s priložima u Visu, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXII, Split, 1960.
- [80] SAVELJIĆ-BULATOVIĆ, L. — LUTOVAC, P. Zlatno doba Crne Gore, Katalog izložbe, Podgorica, 2003.
- [81] СОКОЛОВСКА, В. Исар-Марвинци, Повардарјето во античко време, Скопје, 1986.
- [82] SREJOVIĆ, D. The Odmut cave — a new facet of the Mesolithic Culture of the Balcan Peninsula, Archaeologia Jugoslavica XV, Beograd, 1974.
- [83] SREJOVIĆ, D. — LETICA, Z. Vlasac, mezolitsko naselje u Đerdapu I, II, Beograd, 1978.
- [84] SREJOVIĆ, D. — MARKOVIĆ, Č. A Find from Lisijevo Polje near Ivangrad (Montenegro), Archaeologia Jugoslavica XX–XXI, Beograd, 1980/81.
- [85] STIPČEVIĆ, A. Kult heroiziranog pokojnika u ilirskoj religiji, Duhovna kultura Ilira (Simpozijum Herceg Novi 1982), Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 11, Sarajevo, 1984.
- [86] UJES, D. Novac „kralja” Balajosa i risanske kovnice iz Narodnog muzeja u Beogradu, Numizmatičar 16, Beograd, 1993 (sa literaturom).
- [87] VELIMIROVIĆ-ŽIŽIĆ, O. Nalaz u Momišićima, Starinar n. s. XV–XVI, Beograd, 1964/65.
- [88] VELIMIROVIĆ-ŽIŽIĆ, O. Dva nova arheološka nalazišta u blizini Titograda, CANU, Glasnik Odjeljenja društvenih nauka 3, Titograd, 1981.

- [89] VELIMIROVIĆ-ŽIŽIĆ, O. Materijalna kultura i arheološki spomenici kao prilog sintezi okvirnog merituma kompleksa Skadarskog jezera i okoline, Skadarsko jezero, Crnogorska akademija nauka i umjetnost, naučni skupovi, knj. 9, Titograd, 1983.
- [90] VELIMIROVIĆ-ŽIŽIĆ, O. Violinski idoli — tumul iz Zetske ravnice, Glasnik Odjeljenja umjetnosti Crnogorske akademije nauka i umjetnosti 14, Podgorica, 1995.
- [91] VINSKI, Z. Brončanodopske ostave Lovas i Vukovar, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu I, Zagreb, 1958.
- [92] ZAGARČANIN, M. Mogila na rake — Kneževski tumul iz ranog bronzanog doba, Nova antička Duklja VII, Podgorica, 2016.
- [93] ŽIVKOVIĆ, M. A Golden Neclace from Gostilj near Podgorica, Starinar n. s. XLVII, Beograd, 1996.
- [94] ŽIŽIĆ, O. Grobovi ilirskih ratnika — Kličevo kod Nikšića, Sahranjivanje kod Ilira, Srpska akademija nauka i umetnosti, naučni skupovi, knj. VIII/2, Beograd 1979.
- [95] ZOTOVIĆ, M. Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije, Beograd, 1985.

Čedomir MARKOVIĆ

CULTURAL AND POPULATION MERGES IN THE PREHISTORY OF MONTENEGRO

Summary

Based on the results of archaeological research it is possible to follow cultural and population permeations on the territory of Montenegro through the entire era of prehistory, from the middle Paleolithic, to the Roman domination. The Middle Paleolithic in its basic characteristics reminds of the Western European Middle Paleolithic, while the Upper Paleolithic has some similarities with the Upper Paleolithic of Northern Greece, Slovenia, Croatia and Bosnia.

Cultural and population permeations are also observed in Mesolithic, which shows similarities with the Mesolithic cultures of Southwestern and Western Europe and North Africa.

Cultural ties and population permeations during the Neolithic of Montenegro are realized with communities from the circle of impresso — cardium culture, with communities from the Apennine peninsula, from the wider Mediterranean area, as well as with the communities of the Central Balkans.

The change of Neolithic cultures with cultures of the new epoch — Eneolithic, caused by large and frequent ethnic shifts in the wider area of the Carpathian basin and the northern Balkans, can be followed in the area of Montenegro, where strong cultural and population permeations are observed, with the presence of new populations.

Owing to cultural and population interactions, during the Bronze Age there are certain specificities marked out by similar or identical manifestations of material and spiritual culture, which bring them closer to the neighboring areas, the middle and southern Adriatic, the distant Mediterranean, Western Herzegovina, Podrinje and the Danube region, or the central Balkans.

At the end of the late Bronze Age more intense population displacements are happening, and at the beginning of the Iron Age in the area from southeastern Bosnia and southwestern Serbia, up to central Albania, including Montenegro, a larger ethnic community was formed, marked with similar or identical manifestations of material and spiritual culture, known under the common name of Illyrians. By establishing cultural connections with closer and further regions, with

---

the continental regions of the Balkan Peninsula, the Middle Danube, Greece and the Apennine Peninsula, Montenegro during the older Iron Age represents only a part of a large and organized community with similar cultural manifestations.

During the younger Iron Age, the Illyrians created the most important socio-political organization — the Illyrian state, when external influences became more and more intense, reaching mostly from Greece and its colonies and leaving deep traces in the culture of the younger Iron Age, changing from the base its character, what will in particular be expressed in later periods during Roman domination.

Key words: permeation, Paleolithic, Pleistocene, glaciation, Mousterian, Mesolithic, stratum, Neolithic, Eneolithic, grave mounds, Indo-Europeans, Bronze Age, jewelry, Iron Age, Illyrians, Illyrian state, Hellenization, fortified towns